

HUKUK EĞİTİMİNDEKİ SON GELİŞMELER VE KARŞILAŞTIRMALI HUKUKUN HUKUK EĞİTİMİNDEKİ ROLÜ

*Doç. Dr. Arzu OĞUZ**

Giriş

Avrupa Birliği ülkeleri ve Avrupa Birliği'ne girme yolunda olan Türkiye'de, son derece güncel olan konulardan biri de hukuk eğitiminde yapılması gereken reformdur. Avrupa Birliği ülkeleri içinde bu konudaki tartışmalar ve çalışmalar uzun zaman önce başlamıştır. Bunun nedeni, Avrupa hukukunun ve Avrupa Birliği ülkelerinin hukuklarının uyumlaştırılmasında kaydedilen ilerlemedir. Bu ilerleme sonucunda Avrupa Parlamentosu önce 26.05.1989 tarihinde¹, daha sonra 06.05.1994 tarihinde² aldığı kararlarla, iç pazarın daha iyi işlenmesini sağlamak amacıyla "özel hukukun geniş çapta birleştirilmesi"ni talep etmiştir. Daha sonra Avrupa Parlamentosu 2001 yılında Avrupa sözleşme hukuku hakkında yayınladığı bildiride³ Birliğin gelecekte Avrupa sözleşme hukuku konusundaki tavrının ne olması gerektiğini sorgulamıştır. Avrupa Parlamentosu daha da ileri giderek, aldığı bir kararla, üye devletlerin medenî ve ticaret hukuklarının yakınlaştırılması için bir eylem plânı önermiştir. Bu eylem plânında, Avrupa Birliği içerisinde sözleşme hukuku hakkında bir kurallar bütünü hazırlanması öngörülmektedir⁴. Avrupa Birliği içerisinde hukukun birleştirilmesi konusunda böylesine somut hukukî çalışmalar, çeşitli uluslararası organizasyonların çalışmaları ile desteklenmekte ve hayata

* Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi

¹ ABl. 1981 Nr. C 158, 400 = *Rabelszeitschrift (RabelsZ)* 56 (1992) 320.

² ABl. 1994 Nr. C. 205/518 = *Zeitschrift für europäisches Privatrecht (ZEuP)* 3 (1995) 669 vd.

³ ABl. 2001 C. 255/1.

⁴ Europäische Parlament Document A 5-0384/2001 v. 15.11.2001.

geçirilmektedir. Bu gelişmelerin hukuk eğitime de yansması kaçınılmaz olmuştur. Bunun üzerine Avrupa ülkeleri içerisinde öğrenci değişimini öngören programlar düzenlenmeye başlanmış, öğrenim programlarında Avrupa hukukuna ve yabancı hukuk düzenlerine daha çok yer verilmeye başlanmıştır. Ancak son zamanlardaki gelişmeler, hukuk eğitiminde temel bazı değişikliklerin yapılmasının zorunlu olduğunu göstermiştir. Kısaca ifade etmek gerekirse, artık Avrupa hukukunun okutulması yetmemekte, “Avrupa Hukuk Eğitimi”nin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu hukuk eğitimi ile “ulusal hukukçu” yerine, “Avrupa hukukçusu” yetiştirmek mümkün olabilecektir.

Avrupa Birliği’ne girmeye hazırlanan Türkiye’de de hukuk eğitimi tartışılmaya ve bazı reform çalışmaları yapılmaya başlanmıştır. Bu konuda ortaya çıkan sorunlara ve önerilere geçmeden önce, belli başlı bazı Avrupa ülkelerinde hukuk eğitiminin ana hatlarına kısaca göz atmanın yararlı olacağı kanısındayız.

I. Bazı Avrupa Ülkelerindeki Hukuk Eğitiminin Ana Hatları

1. Fransa’da Hukuk Eğitimi⁵

A. Genel Olarak

Fransa’da hukuk eğitimi, diğer kıta Avrupası ülkelerinde olduğu gibi, devlet tarafından düzenlenen üniversite öğrenimi ile verilmektedir. Almanya’da “Abitur”’a denk gelen “*baccalauréat*” sınavını geçen herkes, bir Fransız hukuk fakültesine kayıt olabilir. En azından temel eğitim için herhangi bir sınırlandırma yoktur. Fransa’da hukuk eğitimi üç basamaktan (*cycles*) oluşmaktadır. Her basamağın atlanması, bir mesleğe geçiş olanağı sağlamaktadır.

Eğitimin iki yıl süren ilk basamağında (*premier cycle*), öncelikle hukukî, ancak aynı zamanda politik ve ekonomik temel bilgiler de verilmektedir. Bu eğitimin sonunda yapılan sınavda başarılı olan öğrencilere, DEUG *mention droit* (*diplôme d’études universitaires générales*) adı verilen bir diploma verilir. Bu diplomanın alınmasını sağlayan sınavlar, ilk yıl, öğrencilerin üçte ikisini öğrenimden ayrılmaya zorlayacak ölçüde zor yapılır. DEUG, başlangıçta her ne kadar üniversite bitirme sınavı olarak düşünüldü ise de, mezunların çalışabilecekleri alanların sayısının yetersiz olması, bu sınavları bir ara sınavı, diplomayı da hukuk öğreniminin ikinci basamağına geçme konusunda bir koşul haline getirmiştir.

Yine iki yıl devam eden asıl eğitim (*second cycle*) süresince, hukuk öğrencilerine uzmanlık eğitimi verilir ve bunun sonucunda öğrenciler

⁵ Fransız hukuk eğitimi hakkındaki bilgiler için bkz., Wacke, A./Baldus, C.: *Juristische Vorlesungen und Prüfungen in Europa*, Stuttgart-München-Hannover-Berlin-Weimar-Dresden 2002, 73 vd.

maîtrise en droit elde ederler. *Maîtrise*, öğrenime başlayan öğrencilerin, aşağı yukarı yüzde onbeşi tarafından elde edilir.

Hukukçu olarak görev yapabilmek için bu dört yıllık eğitim yeterli olmakla birlikte, *maîtrise* sadece, klâsik ve çok arzulanan hukuk mesleklerini yapmaya yeterli olmadığı için, mezunların çoğu, üçüncü bir öğrenim basamağına (*troisième cycle*) geçmeye çaba gösterirler.

Hukuk eğitiminde sınavlar, bu üç basamağa uygun bir biçimde düzenlenir. Her öğrenim yılının sonunda, dersi veren öğretim üyeleri tarafından sınavlar yapılır.

Fransa'da dört yıl önce, 1997/98 kış döneminde bir reform yapılarak, temel üniversite eğitiminin, pratikte olmasa bile, teoride yıllık değil, yarıyıllık dönemlere ayrılması öngörülmüştür. Akademik kış dönemi Ekim ayından Ocak ayına kadar ondört hafta devam eder ve beş haftalık bir ara tatili verilir. Ara sınavlarının da yapıldığı ara tatilinden sonra, Mayıs ayında sona eren yaz dönemi başlar. Bu reform, öğrencilerin sadece kış döneminde öğrenime başlayabilmelerini öngörmüştür.

I. B. Ders Konuları ve Biçimi

Hukuk bilgisi öğrencilere iki yoldan aktarılmaktadır: Öğrenciler önemli alanlarda, hem konferans şeklinde düzenlenen dersleri dinlemek, hem de "çalışma grupları (*travaux dirigés* [TD])"na katılmak zorundadırlar.

a) Konferans Şeklinde Düzenlenen Dersler

aa) Her üniversitede zorunlu ve seçmeli dersler belirlenmiştir. Asıl öğrenimin son yılına kadar öğrencilerin çok geniş bir seçim şansları yoktur. Her dönem iki seçmeli ders alabilirler, bunun dışında zorunlu dersleri izlerler.

Fransa'da üniversitelerin özerklikleri vardır. Böylece üniversiteler, zorunlu ve seçmeli derslerin öğrenimdeki akışını ve sınav biçimini serbestçe belirleyebilirler. Buna uygun olarak özellikle ikinci aşamada öğrenim planı, üniversiteden üniversiteye değişiklik gösterir. Ancak genel olarak, zorunlu derslerle hukuk bilgisinin derinleştirildiğini, seçmeli derslerle de uzmanlaşmanın sağlandığını söylemek mümkündür.

Sınavlara gelince, yazılı ve sözlü sınavların yanı sıra, hem yazılı hem sözlü sınavlara (*oraux écrits*) yer verilmektedir. Kural olarak üç saat süren yazılı sınavlarda öğrenciler, bir mahkeme kararı analiz etmek ve tartışmak durumundadırlar. Buna karşın hem yazılı hem sözlü sınavlar bir saat sürer. Sınava giren öğrenciler, bu bir saatlik süre içerisinde, izledikleri derslerde anlatılan konulara ilişkin sorulara cevap verirler. Sözlü sınavlarda öğrencilerden, onbeş-yirmi dakika içerisinde, kanun metni olmaksızın hazırlandıkları herhangi bir konuda görüş sahibi olmaları ve bunu ifade etmeleri beklenir.

Öğrenim aşamalarına göre sınav teknikleri de değişiklik gösterir. Özellikle ilk aşamada sadece bilgi aktarımı söz konusu olduğu için, sınavda da öğrenilen bilgilerin tekrar aktarımı beklenir. Buna karşın ikinci aşamada ise, bilgi aktarımından çok, metodik yetenekler kazandırılması söz konusudur. Bu aşamanın sonunda yapılan sınavda da, bu yeteneğin kullanılması beklenmektedir.

bb) Öğrenim programlarının her üniversitede az çok farklı olmasından dolayı, burada sadece Paris I *Panthéon-Sorbonne*'da yer alan öğrenim programından söz edilecektir⁶.

İlk yıl hukuk tarihi, hukuk sosyolojisi, devlet örgütü, uluslararası ilişkiler, ekonomi bilimi, yeni teknolojiler, medenî hukuk (Fransız hukukuna giriş, ispat hukuku, şahsın hukuku, aile hukuku ve evlilik mal rejimi), devlet hukuku ve yabancı bir hukuk düzenine ve bu hukuk düzeninin diline giriş, dersleri verilmektedir.

İkinci yıl, ceza hukuku I, borçlar hukuku ve haksız fiil hukuku, idare hukuku, ticaret ve şirketler hukuku, Avrupa hukuku ve vergi hukuku dersleri ana dersler olarak verilmektedir. Bunlara ek olarak, anayasal tarih, politik sistemlerin karşılaştırılması ve finans dersleri yer alabilmektedir.

Temel eğitimde ağırlığın, daima medenî hukuk ve kamu hukukunda olduğu görülmektedir.

Üçüncü yıl diğer derslerin yanı sıra eşya hukuku, iflâs- ve kıymetli evrak hukuku, milletlerarası özel hukuk, devletler hukuku, iş hukuku ve ceza hukuku II derslerinin yanı sıra bazı seçmeli derslere yer verilmektedir.

Dördüncü yıl öğrenciler, belirli bir diploma almak için çaba harcarlar. Bu diplomalar üç türdür: *Maîtrise en droit privé* (özel hukuk), *Maîtrise en droit public* (kamu hukuku) veya *Maîtrise en droit international* (uluslararası hukuk). *Maîtrise en droit privé* diploması almak için başka alanlarda uzmanlaşmak da gereklidir. Örneğin, *Maîtrise en droit privé mention des affaires* (İşletme hukuku uzmanlığı), *Maîtrise en droit privé mention droit notarial* (noterlik hukuku uzmanlığı). Her aşamada belli sayıda zorunlu ve seçmeli dersler vardır.

Alınacak diplomanın seçimi daha sonra uygulanacak meslek açısından son derece önemlidir: Noter okulları gibi, uzmanlık kazandıran okullar, sadece belli bir not ortalamasına ulaşan öğrencilere açıktır.

b) Çalışma Grupları

Gerek medenî hukuk ve kamu hukuku gibi ana dallarda, gerek seçilmesi gereken uzmanlık alanlarında, öğrenciler çalışma gruplarına (*travaux dirigés*) katılmak zorundadırlar. Öğrenciler, oluşturulan 20 ilâ 40 kişilik gruplar halinde, önemli ders konularında derinlemesine araştırmalar

⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., <http://www.univ.paris1.fr/>

yaparlar, tipik hukuk mesleklerine ilişkin uygulama yaparlar, kompozisyon yazarlar, olay çözerler, karar analiz ederler ve tartışırlar. Bu çalışmalarda öğrenciler, hukukî düşünce ve çalışma yöntemini öğrenirler. Bu amaçla öğrencilerin her hafta, yazılı “ev ödevleri” hazırlamaları gerekmektedir.

Bu çalışma grupları içinde öğrenciler sözlü ve yazılı sınavlara tâbi tutulurlar, bu sınavlar sonucunda elde ettikleri notlar, aynı dersten yıl sonu sınavında aldıkları not kadar önemlidir. Öğrenciler kural olarak haftada üç ya da dört çalışma grubuna katılırlar.

C. Ders Yarı Yılı ve Diploma

a) Diploma Koşulları

Öğrenciler her yarıyıl sonunda, o yarıyılıda devam ettikleri her bir dersten sınava girerler. En son yapılan öğrenim reformuna göre, yarıyıl sınavlarının kapsamı farklıdır. Kış döneminin sonunda yapılan sınav sonuçları, öğrencinin bir sonraki yarıyılı devam edip etmeyeceğini belirlemez. Bu durum özellikle sınavın geçilememesi durumunda önem taşır. Zira yaz dönemi sonunda yapılan sınavlardan sonra, kış dönemi sonunda elde edilen notlar, toplam notun belirlenmesinde dikkate alınır ve bu toplam notun belirlenmesinden sonra, öğrencinin öğrenime devam edip etmemesi gerektiğine karar verilir. Bu sistemde, öğrencinin not ortalaması çıkarılır. Bu not ortalamasının hesaplanmasında, asıl derslerden alınan notların oranı, seçmeli derslerden daha fazladır. Notlar on üzerinden hesaplanmaktadır.

Bu sınavların başarılmasından sonra öğrenci, *DEUG mention droit*, *Licence en droit*, *Maîtrise en droit* diplomalarından birini elde eder. Eğer bir öğrenci, bir ya da daha fazla sınavı başaramazsa, bir sonraki dönemin başlamasından kısa bir süre önce, başarılı olamadığı alanlarda yeniden sınava girme hakkına sahiptir⁷.

Ana eğitimden sonra elde edilen *Maîtrise en droit* için, dördüncü yılın sonundaki bitirme sınavlarının başarılı olması gerekmektedir. *Maîtrise en droit* alan kişi “hukukçu” olmaktadır. Bu diplomanın alınması, öğrenimin

⁷ Burada üç durum ortaya çıkabilir: Öğrenciler ya toplam on puan alır ve böylece sınavı başarırlar ve bunun sonucunda elde edilmesi gereken diplomayı alırlar ya da sınavı başaramazlar. Öğrencilerin sınavı Haziran ya da Eylülde başarmış olup olmamaları, onların, ana eğitimin sona ermesinden sonra eğitime devam edip etmemelerinde önemli bir rol oynar.

Öğrenciler, sınavı başarmak için aranan toplam notu elde edememiş olmalarına rağmen, toplam notun yüzde seksenini elde etmişlerse, bir sonraki yarıyılıda öğrenimlerine devam edebilirler, ancak, diploma alamazlar. Öğrenciler, akademik dereceyi sadece, bir önceki öğretim yılında kaldıkları bütün sınavlardan tekrar sınava girer ve bunları başarırlarsa elde edebilirler.

Öğrencilerin yüzde seksen not oranına ulaşamamaları, sınıfta kalmalarına yol açar. Ancak reformdan sonra öğrencilerin sınıfta kalmaları, eskiden olduğu gibi, aynı sınavlara tekrar girebilmeleri anlamına gelmez. Bu öğrenciler bir belge alırlar. Bu belge, kaldıkları derslere yeniden devam edebilme hakkı verir.

tümüyle tamamlandığı anlamına gelmez. Öğrenimin bir *Maîtrise* ile sona ermesi mümkündür, ancak, şart değildir.

Kendi ülkesinde hukuk ana eğitimini bitiren ve denk bir diploma sahibi olan her yabancı hukukçu, bir komisyon tarafından mülakata tâbi tutulduktan sonra, *Maîtrise en droit* eğitimi için kayıt yaptırabilir. Bu hukukçu, dördüncü yılın eğitimini gördükten sonra iki dönem içinde *Maîtrise en droit* elde edebilir.

b) *Maîtrise*'den Sonraki Eğitim

Maîtrise'den sonra öğrencinin, daha derinlemesine bir üniversite eğitimi alması veya meslekî uzmanlık sağlayan bir eğitim kurumuna devam etmesi mümkündür.

aa) Meslek Eğitimi Veren Kurumlar

Fransa'da meslekî eğitim sağlayan pek çok eğitim kurumu vardır: Avukatlık okulları (*Ecole de formation du Barreau*, EFB), Noter okulları⁸ ve hâkim ya da savcı okulu (*Ecole nationale de la Magistrature*, ENM). Bu eğitim kurumlarına alınmak için adayların, geniş kapsamlı bir giriş sınavından geçmeleri gerekmektedir, çünkü, her yıl öğrencilerin sadece belli bir kısmı bu okullara alınmaktadır. Hâkim olmak için her yıl aşağı yukarı 4000 öğrenci başvurmaktadır. Bu öğrencilerden en iyi 100 tanesi hâkim okuluna alınmaktadır. Hâkim okulundaki eğitim, üç yıl sürmektedir ve hem teorik, hem uygulamaya yönelik dersler içermektedir. Bu eğitimin sonunda, hem öğrencilerin performansları, hem de açıkta bulunan kadroların durumu gözetilerek, hangi adayın nerede görev yapacağı belirlenmektedir.

Avukatlık okuluna alınmak için yapılan sınav çok daha basittir ve öğrenim daha kısa sürmektedir. Bu eğitimde bir yıl sonra bir belge elde edilebilmektedir (*CAPA – certificat d'aptitude à la profession d'avocat*). Aday bu belge ile, baroda kayıt olma ve *Avocat-stagiaire* (Stajyer Avukat) olarak çalışma konusunda bir talep hakkına sahip olur. Adayın serbest avukat olarak çalışabilmesi ise, iki yıl staj yaptıktan sonra mümkün hale gelir.

Yabancı bir avukat, belirli bir denklik sınavını geçerse, Fransız mahkemelerinde avukat olarak çalışma hakkını elde eder. Fransa'da okumuş olan bir yabancı ise, bu denklik sınavının bazı bölümlerinden istisna tutulabilir.

bb) Üniversite'de Meslekî Eğitim

Fransa'da öğrencilerin çoğunluğu, meslekî eğitimlerini üniversite eğitimine devam ederek (*troisième cycle*) gerçekleştirmeyi tercih ederler.

⁸ Noterlik eğitimi için iki olanak vardır: Bunlardan biri, noter okullarından birinde seminerlerle birlikte üç yıl staj yapmak, diğeri de, bir yıllık özel bir üniversite eğitimi (*DESS Droit Notarial*) aldıktan sonra, iki yıl staj yapmaktır.

Belirli bir alanda uzmanlaşmak isteyen öğrenciler, *troisième cycle*'a başkanlık eden bir profesöre başvururlar. Bu profesör, hangi koşullara göre ve ne kadar öğrenci alacağına kendisi karar verir. Bu seçimde öğrencilerin ilgisi ve başarısı büyük ölçüde dikkate alınır.

Troisième cycle'ın aralarında seçim yapılmasını gerektiren iki yönü vardır: Aday, ya hukukî meslekî bir uzmanlık sağlayan, uygulamaya yönelik bir diploma (DESS [*diplôme d'études supérieures spécialisées*]) elde etmek için, ya da hukukî-bilimsel bir uzmanlık sağlayan DEA (*Diplômes d'études approfondies*) elde etmek için çaba harcar. DESS ile hukukçu, belirli bir alanda uzmanlık ve teknik bilgiye sahip olur ve mesleğini bu alanda yürütür, örneğin, ekonomi hukuku alanında. *Troisième cycle*'ın bu anlamda, meslekî uzmanlık eğitimi veren bir dal olduğunu belirtmek gerekir.

Buna karşın DEA, bilimsel bazda yapılan bir eğitimin sonucudur. Bu eğitim, meslek kazandırmaya yönelik alanlardan çok, medenî hukuk, ceza hukuku veya kamu hukuku gibi alanlardan oluşmaktadır. Bu eğitimin sonunda diploma alabilmek için yazılı ve sözlü sınavlarda başarılı olmanın yanı sıra, bir diploma tezi ve belirli bir araştırma grubu içerisinde yapılan bilimsel konferans faaliyetlerinin olması gerekmektedir. Üniversite'de kariyer yapmak isteyen bir kimse, DEA elde etmelidir.

2. İtalya'da Hukuk Eğitimi⁹

A. Öğrenim

İtalya'da hukuk eğitimi, 1930'lu yıllarda yapılan düzenlemeye dayanmaktadır. Bu düzenlemeye göre öğrenciler, dört yıllık eğitim boyunca onüç adet bir yıllık, beş de iki yıllık zorunlu dersleri ve üç yıllık seçmeli dersleri izlemek ve bu derslerin sınavlarını başarmak zorundadırlar. Öğrencilerin ilk yıl izledikleri dersler şunlardır: Özel hukukun temelleri (*Instituzioni di diritto privato*), Roma hukukunun ana hatları (*Instituzioni di diritto romano* – Roma özel hukuku -), Roma hukuk tarihi (*Storia del diritto romano* – Roma kamu hukuku -), hukuk felsefesi (*Filosofia del diritto*) ve ekonomi (*Economia politica*). Öğrenciler ikinci yıl, Anayasa hukuku (*Diritto costituzionale*), ticaret hukuku (*Diritto commerciale*), maliye bilimi ve malî hukuk (*Scienza delle finanze e diritto finanziario*) derslerini izlerler. Üçüncü yıl ise, devlet kilise hukuku (*Diritto ecclesiastico*), medenî usul hukuku (*Diritto processuale civile*) dersleri, dördüncü yıl, iş hukuku (*Diritto lavoro*), ceza usul hukuku (*Procedura penale*), devletler umumî hukuku (*Diritto internazionale*) dersleri verilir. Bütün bu dersler, bir ders yılı boyunca verilmektedir. Buna karşın iki ders yılı boyunca okutulan dersler şunlardır: Birinci ve ikinci yıl, medenî hukuk (*Diritto civile*), ceza hukuku (*Diritto penale*), Roma hukuku (*Diritto romano*), İtalyan hukuk tarihi (*Storia del*

⁹ İtalya'da hukuk eğitimi hakkında bkz., Wacke/Baldus (2002) 107 vd.; Ayrıca bkz., <http://www.uniroma/it/ius/iusordo/ius/infostud.html>

diritto italiano), üçüncü yıl, idare hukuku (*Diritto amministrativo*). Bu derslerin sınavlarını başaran öğrenci, bir bitirme tezi (*esame di laurea*) yazmaya hak kazanır. *Laurea in Giurisprudenza* adı verilen bu tezi başarı ile tamamlayan öğrenci, *Dottore in giurisprudenza* ünvanını alır.

İtalyan hukuk eğitiminde, birinci yıl özel hukuk kurumları (*Istituzioni di diritto privato*) ve Roma hukuku kurumları (*Istituzioni di diritto romano*) dersleri son derece özgündür. Bu dersler oldukça kapsamlı olarak işlenir ve öğrenciler, özel hukukun ve Roma hukukunun bütün kurumlarının hem genel teorisini, hem de bütün kurallarını öğrenmek zorundadırlar. Bu dersleri her biri iki yıl devam eden medenî hukuk (*Diritto civile*) ve Roma hukuku (*Diritto romano*) izler. Bu alanlarda dersi veren öğretim üyesi, medenî hukuk veya Roma hukukundan belirli bir konu seçer ve öğrencileri sadece bu konulardan derinlemesine sınava tâbi tutar. Öğrenciler bu sınavda, literatür ve içtihatları da bilmek durumundadırlar.

Daha önceki yıllarda dersler, bütün fakültelerde yıllık idi. Bugün de birçok fakültede durum böyledir. Bir ders yılı Kasım başından Mayıs ortalarına kadar devam eder. Sınavlar her yıl üç dönemde yapılır: Yaz dönemi, Mayıs ortasından Temmuz sonuna kadar, sonbahar dönemi, Eylül ortasından Aralık ortasına kadar, kış dönemi, Ocak sonundan Mart ortası ya da sonuna kadar. Sınav sayısı ve tarihleri, her fakülte tarafından ayrıca belirlenir.

Yetmişli yılların başında yapılan reformdan sonra, öğrencilerin başka alanlardaki dersleri de almak suretiyle programlarını kendi kendilerine belirlemeleri olanağı tanınmıştır. Ancak bu olanak, öğrencilerin zor ve önemli alanları seçmemeleri, baroların ve noter birliklerinin de bu dersleri almayan kişileri mesleğe kabul etmemeleri sonucuna yol açmıştır. Bunun üzerine fakülteler, bazı derslerin mutlaka alınmasını şart koşmuş, bu derslerin yerine başka derslerin ikame edilmesini yasaklamıştır¹⁰.

Doksanlı yılların başında yeni bir reform yapılmıştır. Buna göre, fakülteler, öğrenim planlarını oldukça bağımsız bir biçimde belirleyebilmektedir. Bu durum, bugün fakültelerin birbirinden farklı öğrenim programları olmasına yol açmıştır. Ancak bu reform, eski sistemi tamamen ortadan kaldırmamıştır. Öğrenimde halen yıllara bölünmüş olarak 26 ders alınmakta, her yıl her ders için sınav yapılmaktadır. Öğrenimin sonunda ise *esame di laurea* vardır.

Bu son yapılan reformdan, öğrencilerin bireysel öğrenim programı yapmalarının mümkün olup olmadığı anlaşılacağı için fakülteler,

¹⁰ Roma'da bulunan "La Sapienza" Üniversitesi tarafından zorunlu ders olarak belirlenen dersler şunlardır: Özel Hukukun Temelleri, İktisat Bilimi, Anayasa Hukuku, Ticaret Hukuku, Medenî Hukuk, Ceza Hukuku, Medenî Yargılama Hukuku, İdare Hukuku, İş Hukuku, Ceza Usul Hukuku. Ayrıca öğrencinin Roma Hukuku veya İtalyan Hukuk Tarihi derslerinden en az birinden sınava girmesi gerekmektedir.

öğrencilerin bu şekilde program yapmalarını kabul etmemekte, ancak dört değişik öğrenim planı sunmaktadır. Bu programlar, hakim, avukat ya da noterlik gibi tipik hukuk mesleğinden birini seçmek isteyen öğrencilere yönelik “*piano di studi professionale*”¹¹, işletmeci ya da bankacı olarak çalışmayı isteyen öğrenciler için ekonomi ağırlıklı bir program olan “*piano di studi economico-aziendale*”¹² ve uluslararası örgütlerden birinde çalışmak ya da avukat olmak isteyen öğrencilere yönelik olarak uluslararası konulara ağırlık veren “*piano di studi storico-comparatistico*”¹³ programı ve son olarak, anayasal veya idarî organlarda çalışmak isteyen öğrenciler için kamu hukuku ağırlıklı programdır¹⁴.

Yukarıda anlatılan dört özel öğrenim programı yedi zorunlu ders ile karakterize edilir. Öğrenci bunlardan başka iki seçmeli ders almak ve bunların sınavlarını vermek zorundadır. Bu dersler sadece özel olarak, bütün öğrenim programları için seçmeli olarak öngörülmüş olan dersler¹⁵ değil, seçilen öğrenim programı tarafından zorunlu kabul edilmeyen, ancak, başka bir öğrenim programında zorunlu olarak öngörülmüş derslerdir.

Laurea in Giurisprudenza Kanunu hukukçuluk mesleğinde uzmanlaşma öngörmediği için, bu dört öğrenim programı öyle düzenlenmiştir ki, öğrenci hangi programı tamamlarsa tamamlasın, öğrenimden sonra her çeşit hukuk

¹¹ Özel hukukun yakın tarihi (*Storia delle codificazioni moderne*), malî hukuk (*Scienza delle finanze*), Devlet Kilise hukuku (*Diritto ecclesiastico*), ceza hukuku II (*Diritto penale II*), Avrupa hukuku (*Diritto delle Comunità Europee*), karşılaştırmalı hukuk (*Diritto privato comparato*), idarî yargı (*Diritto processuale amministrativo*).

¹² Modern kodifikasyonlar tarihi (*Storia delle codificazioni moderne*), işletme (*Economia aziendale*), ceza hukuku II (*Diritto penale II*), iflâs hukuku (*Diritto fallimentare*), Avrupa hukuku (*Diritto delle Comunità Europee*), karşılaştırmalı hukuk (*Diritto privato comparato*), banka hukuku (*Diritto bancario*).

¹³ İtalyan hukuk tarihi (*Storia del diritto italiano*), Roma hukuku (*Diritto romano*), karşılaştırmalı ceza hukuku (*Diritto penale comparato*), kanonik hukuk (*Diritto canonico*), devletler genel hukuku (*Diritto internazionale*), hukuk sistemlerinin karşılaştırması (*Sistemi giuridici comparati*), modern kodifikasyonlar tarihi (*Storia delle codificazioni moderne*).

¹⁴ İtalyan hukuk tarihi (*Storia del diritto italiano*), malî hukuk (*Scienza delle finanze*), Devlet Kilise hukuku (*Diritto ecclesiastico*), ceza hukuku II (*Diritto penale II*), devletler genel hukuku (*Diritto internazionale*), hukuk sistemlerinin karşılaştırması (*Sistemi giuridici comparati*), idarî yargı (*Diritto processuale amministrativo*).

¹⁵ Tarım hukuku (*Diritto agrario*), idare hukuku II (*Diritto amministrativo II*), medenî hukuk II (*Diritto civile II*), ortak hukuk (*Diritto comune*), aile hukuku (*Diritto di famiglia*), fikrî haklar (*Diritto industriale*). Digesta incelemesi (*Esegesi delle fonti del diritto romano*), ekonomi politikası (*Politica economica*). Öğrenci bunlardan başka Siyasal Bilgiler Fakültesi'ndeki (*Facoltà di Scienze politiche*) şu dersleri seçebilir: Karşılaştırmalı kamu hukuku (*Diritto pubblico comparato*), bölgesel hukuklar (*Diritto regionale*), ekonomik istatistik (*Statistica economica*).

mesleğini seçebilir. Bu nedenle her programda ortak olan 17 ders vardır¹⁶ ve bu dersler, ilk üç dönemde verilir. Böylece öğrenci, diğer dersleri, hukuk ve hukuk eğitimi hakkında az çok bilgi sahibi olduktan sonra, yani ikinci yılın ikinci yarısında seçer.

İtalya'da hukuk eğitiminde dönem esasının geçerli olması, geleneksel olarak zor kabul edilen derslerin konularının, iki döneme ayrılarak verilmesi ve her dönemin sonunda işlenen konulardan sınav yapılması olanağını sağlamaktadır. Ancak bunun da çeşitli sakıncaları görülmektedir. Şöyle ki, bazı fakülteler, özel hukukun temelleri dersini iki döneme bölmüşlerdir. Ancak bu durumda öğrencilerin, bazen ikinci sınavda, bir yıl geride kalan ilk dönemin konularını tamamen unuttuğu görülmektedir. Örneğin öğrenci, ikinci dönemin sınavında, satım sözleşmesini, genel hukukî işlem veya sözleşme teorisi bilgisi olmaksızın açıklamaya çalışmaktadır. Bu nedenle bölünmüş olan dersler¹⁷, aynı yıl içinde verilmektedir ki, öğrenme kesintiye uğramasın. Bundan başka, örneğin ceza hukukunun, Ceza Hukuku I (Genel Hükümler) ve Ceza Hukuku II (İnfaz ve Özel Hükümler) şeklinde ikiye ayrılmasının yanında, uluslararası konulara ağırlık veren öğrenim programında, karşılaştırmalı ceza hukuku (*Diritto penale comparato*) dersi zorunlu ders olarak yer almıştır.

II. B. Sınavlar

İtalya'da hukuk fakültelerindeki sınavlar ilke olarak sözlü yapılıdır. Öğretim üyelerinin yazılı sınav yapma hakları vardır, ancak bugüne kadar ekonomi bilimi ile ilgili alanlar dışında yazılı sınav yapıldığı görülmemiştir.

Öğrenciler tek tek sınava alınırlar. Sınav komisyonu, biri başkan olmak üzere üç öğretim üyesinden oluşur. Ancak hukuk fakültelerindeki kabarık öğrenci sayısı (Roma'da bulunan *La Sapienza* Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesi'nde 35.000 öğrenci kayıtlı bulunmaktadır) nedeniyle, tek bir komisyonun sınav yapması mümkün olmamakta, bazen asistanların da içinde yer aldığı komisyonlar kurulmaktadır. Bu modelin iki çeşidi vardır: Öğrenciler ya sadece asistanlar tarafından sınava tâbi tutulurlar veya asistanlar sınav sonucunda bir not önerirler, profesör adaya, çoğu kez tek bir soru yöneltmek suretiyle sınavı denetler ve not konusunda son kararı verir. Bu ikinci yöntem, sınavın çok uzun sürmesi ve adayların iki kez sınava tâbi tutulmak üzere uzun zaman bekletilmeleri sakıncalarının yanında, asistanların farklı not vermeleri tehlikesinin giderilmesi ve adaylara eşitlik sağlanması açısından tercih edilmektedir.

¹⁶ Bu dersler şunlardır: Özel Hukukun Temelleri I, Kamu Hukukunun Temelleri, Roma Hukuk Tarihi, Özel Hukukun Temelleri II, Roma Hukukunun Ana Hatları, İktisat Bilimi, Hukuk Felsefesi, Anayasa Hukuku, Ticaret Hukuku I, Ticaret Hukuku II, Medenî Hukuk, İdare Hukuku, Ceza Hukuku I, Medenî Yargılama Hukuku, İş Hukuku, Vergi Hukuku, Ceza Usul Hukuku.

¹⁷ Özel Hukukun Temelleri I ve II, Ticaret Hukuku I ve II, Ceza Hukuku I ve II.

Sınava girmek isteyen aday, kural olarak sınav gününden beş gün önce başvurmalıdır. Eğer sınava girmek üzere çok fazla aday başvurmamışsa, aynı gün sınava çağırılırlar.

Sınavda ilke olarak üç soru sorulur. Kural olarak soruları komisyon başkanı olan profesör belirlemelidir. Ancak uygulamada soruları asistanlar sormaktadır. Sorulardan ilki genel niteliktedir ve adayın bu soruya verdiği cevaptan, aday hakkında genel bir kanaate ulaşılır. Diğer sorularda daha özele inilir, ancak bu soruların öğrencinin düzeyine uygun olmasına dikkat edilir. Sorular teorik nitelikte olup, olay çözümüne ilişkin sorular ender yöneltilir.

Notlar, sıfırdan otuza kadar olup, onsekiz geçme notudur. Adayın sınavı çok başarılı geçerse, otuz puna yıldız (*) işareti (*trenta e lode*) ile verilir.

Bitirme sınavı bu sınavlardan daha farklı bir biçimde yapılır. Bu sınavda öğrenci, 100 ilâ 500 sayfa arasında yazmış olduğu bitirme tezini (*tesi di laurea*) sunar. Tez, sınava girilen derslerden birinden seçilen teorik bir konuda yazılır. Öğrenci tez yazmadan önce kendisine danışmanlık yapabilecek bir profesör bulmalıdır. Konunun seçimi, profesöre ve onun öğretim metoduna bağlıdır.

Bitirme sınavı komisyonu, öğrencinin tez danışmanı olan profesörün de içinde bulunduğu onbir kişiden oluşmaktadır. Tez danışmanı profesör, tezi takdim eder ve öğrenciye ilk soruyu yöneltilir. Birçok fakültede *relatore* adı verilen bu profesörün yanında, *correlatore* adı verilen ikinci bir profesör yer alır. Bu ikinci profesör, tezi daha önceden inceler ve öğrenciyi sınava tâbi tutar. Bu yöntem, *relatore*'nin kendi nezdinde yazılan tezi, haksız yere savunmasını önlemek amacıyla öngörülmüştür.

Bitirme sınavında notlar sıfırdan 110'a kadardır. Genellikle daha önce yapılmış olan münferit sınavlarda elde edilen notların ortalaması baz alınır¹⁸ ve komisyon bitirme tezi ve bunun sunulmasından bu notun artırılıp, artırılamayacağına karar verir.

Öğrencinin arada yapılan sınavlarda başarısız olması durumunda, başarısızlığı hiçbir yerde kayıt edilmediği için, bu sınavı tekrarlama imkânı vardır. Ancak bu durum bitirme sınavında söz konusu olmaz, çünkü, öğrenci, *relatore*'nin onayından sonra bu sınava girebilmektedir.

C. Öğrenimden Sonra

İtalya'da noterlik ve avukatlık, tamamen birbirinden farklı iki meslek olup, birarada icra edilemezler. Noter veya avukat olmak isteyen hukuk mezunları, bir noter ya da avukatın yanında iki yıl staj yapmak zorundadırlar. Staj sonunda sınav vardır. Bu sınav, avukat stajyerleri için, medenî hukuk ve ceza hukukunda birer dosya hazırlamak, noter stajyerleri

¹⁸ Örneğin öğrenci, ortalama 27 elde etmişse, Komisyon notlamayı 99'dan başlatır.

için de, belge düzenlemek ve belge yorumlamak şeklinde yapılır. Bu yazılı sınavları başaran aday, sözlü sınava alınır. Sözlü sınavda adaylara, kural olarak teorik sorular yöneltilir. Avukatlık sınavı bir ruhsat sınavı olduğu halde, noterlik sınavı, sınırlı sayıda ki noterliklerin verilmesi için yapılan bir sınavdır.

İtalya'da akademik alandaki çalışmalar, kendine özgü bir niteliğe sahiptir. Çünkü, bir ünvanın elde edilmesi için, başka bir ünvanın elde edilmesi şart değildir. Önce *dottorato di ricerca* adı verilen, bizim anladığımız anlamda doktora aşaması vardır. *Dottorato* için başvuru olanağı sınırlı sayıdadır (*numerus clausus*). Doktora öğrencileri genellikle burs da alabilmektedirler. Bu durum, doktora öğrencisi kontenjanını azalttığı gibi, yabancı öğrencilerin şansını da azaltmaktadır. Öğrenciler, doktora öğrenimine kabul edilebilmek için teorik soruların sorulduğu yazılı bir sınava girerler ve bu sınavı başarırlarsa, sözlü bir sınava girerler. Doktora eğitimi kural olarak üç yıl sürer ve bu eğitimde izlenen yöntem fakülteden fakülteye değişir, ancak daha çok doktora eğitimi nezdinde yürütülen profesöre bağlıdır. Ancak her doktora öğrencisi bir tez yazar. Öğrenci bu tezi, bitirme sınavında sınav komisyonu önünde savunur. Doktora tezi genellikle sınavdan sonra yayınlanır. Bu öğrenim yetenekli öğrencilerin saptanmasına olanak vermektedir.

Daha sonraki aşama genç akademisyenler için düşünülen *ricercatore*'dir. Bu aşama, bizdeki araştırma görevlisi kadrosu ile karşılaştırılabilir. Üniversite'de çok sınırlı sayıda bulunan bu kadrolardan birinin açılması durumunda, Fakülte, bu kadronun hangi alana verileceği konusunda karar verir ve başvuru ilânı yapılır. Bu kadro için yapılan ilk sınav yazılıdır ve iki aşamada gerçekleştirilir. İlk aşamada, genel bir teorik soru yöneltilir, ikinci aşamada biraz daha özele inilir, örneğin bir mahkeme kararı tahlil ettirilir. Bu sınavı başaran adaylar, sözlü sınava tâbi tutulurlar. Sözlü sınavda yazılı sınavlar ve adayın muhtemel yayınları hakkında tartışılır. Sınav komisyonunun değerlendirmede, adayın o zamana kadar yapmış olduğu yayınları da dikkate alması gerekir. Bu kadroya başvuracak adayların *dottorato* yapmış olmaları şart değildir, ancak tercih nedenidir.

İtalya'da profesörlük iki derecelidir: Yardımcı profesörlük olarak nitelendirebileceğimiz bir derece (*professori associati*) ve kadrolu profesör olarak nitelendirebileceğimiz bir başka derece (*professori ordinari*). *Professore associati* olmak için daha önceden *ricercatore* olmak gerekmediği gibi, *professore ordinari* olmak için de, daha önceden *professori associati* olmak gerekmez. Bu sistemin amacı, akademik başarısını üniversite dışında elde eden kişilere de akademik mesleğe alınma olanağı sağlamaktır. Profesörlük kadrolarının ilân edilmesi de *ricercatore* kadrolarının ilân edilmesi ile aynı usul izlenerek yapılır.

Professori associati kadrosuna başvuran adaylar için kurulan komisyon, en az bir tanesi monografik bir eser olmak üzere adayın eserlerini inceler.

Komisyon, eserlerin değerlendirilmesi sonucunda adayın bilimsel çalışmalarını yeterli bulursa, adayı sözlü sınava davet eder. Sözlü sınavın ilk aşamasında, komisyon aday ile adayın eserleri hakkında görüşür. Bunun sonucunda adaya, üç veya beş kapalı zarf verilir. Bu zarfların içinde çeşitli konular vardır. Aday seçtiği konulardan birinde yirmidört saat çalışır ve daha sonra bir ders verir. Bu derste, aday, öğretsel konulardaki yeteneğini sergilemek zorunda olmakla birlikte, komisyon, adayın konuya bilimsel yaklaşmasını da beklemektedir.

Professori ordinario kadrosuna başvuru koşulları da aynıdır. Ancak bu kadroya başvuranlar arasında sadece *professori associati* olmayanlar ders vermek durumundadırlar. *Professori associato*'lar zaten ders vermekte oldukları için, bunların öğretsel yeteneklerini ölçmek gereksiz bulunmuştur. Bir *professori associato* ancak üç yıl sonra *professori ordinario* olarak atanabilir.

D. Reform Çalışmaları

İtalya'da bu sistemde bazı yeniliklerin yapılması için çalışmalar öngörülmüştür. Bu yeniliklerin başında öğrenimin iki basamakta düzenlenmesi gelmektedir: Önce öğrencinin *laurea* elde ettiği üç yıllık bir öğrenim, daha sonra, bunun ardından iki yıl süren ve *laurea specialistica* elde edilen daha spesifik bir öğrenim. Her iki basamak da ders saatlerine göre değil, kredi sistemine göre yapılandırılacaktır. Sokrates ve Erasmus programlarının ECTS (*European Credit Transfer System*) değerlendirmelerine uygun olması gereken krediler, öğrencilerin çalışmalarını ölçen birimlerdir. Bir kredi (*credito*) 25 saatten oluşur ve bu 25 saatin en azından 12'si derslerin veya çalışma gruplarının izlenmesiyle doldurulur. Bu sisteme göre öğrenci her yıl 60 kredi elde etmelidir.

Öğrenci sadece *laurea* ile çalışma hayatına atılabilir. Ancak hakim, avukat ve noter olmak veya idarî organlarda yüksek düzeyde bir yer edinebilmek için *laurea specialista* elde etmek gerekmektedir.

Öğrenim planının ayrıntıları her fakülte tarafından bağımsız bir biçimde düzenlenir. Bu konuda çıkarılan yönergeler, sadece, tarih-felsefe, ulusal hukuk, uluslararası hukuk ve iktisat bilimi gibi alanlarda elde edilmesi gereken kredilerin en az sayısını saptamakta ve ders programını düzenleme konusunda fakülteleri özgür bırakmaktadır.

Reform tasarısı, *laurea specialista*'dan sonra farklı niteliklerde eğitimi derinleştirme olanakları öngörmektedir. Herşeyden önce fakültelerin, elit hakim, avukat ve noterlerin yetiştirileceği "*scuole di specializzazione per la carriera forense*" adı verilen okullar kurması öngörülmektedir. Bu okullardan elde edilecek diploma, hakim kadrolarına başvurmak için bir şart olacağı gibi, avukat ve noterler için de, yapmaları gereken stajın bir bölümünün yerine geçecektir. İki yıl sürmesi öngörülen bu eğitimin ortak

olarak gerçekleştirilen ilk yılından sonra, hakimler, avukatlar ve noterler ayrı eğitim alırlar.

Fakülteler, *laurea specialistica*'dan sonra derinlemesine bir eğitim için *corsi di specializzazione* adı verilen bir program açabilirler. Bu programın sonunda da bir diploma verilmektedir. Bu eğitim programında da izlenecek derslerle eğitimin süresi –ki bir ya da iki yıl devam edebilmektedir– fakülteler tarafından serbestçe belirlenebilmektedir. Örneğin Roma'da bulunan Tre Üniversitesi “Avrupa Hukuku” konulu bir yıllık *corsi di specializzazione* açmayı planlamaktadır. Her ne kadar ders programı henüz tam olarak belirlenmediyse de, bu programın özel hukuktan, uluslararası hukuka ve Avrupa idare hukukuna kadar, Avrupa hukukunun bütün alanlarını kapsaması düşünülmektedir.

Bu reformun gerçekleştirilmesinden sonra büyük bir olasılıkla *dottorato di ricerca* da farklı bir yapıya bürünecek ve farklı bir işleve sahip olacaktır. *Dottorato di ricerca*, elit bilim adamlarının özel olarak yetiştirilmesine yönelik bir eğitim programı niteliğini alacak ve akademik kariyer için bir önşart olarak öngörülmektedir.

3. İspanya'da Hukuk Eğitimi¹⁹

A. Öğrenim

İspanya üniversitelerine kabul edilme bitirme sınavına benzer bir sınavın başarılması ile mümkün olur. Bu sınav İspanya'da *bachillerato* ya da *Bachillerato Unificado Polivalente* (BUP) adını almaktadır. Üniversiteye kabul edilme prosedürü merkezî bir kurum tarafından gerçekleştirilmeyip, hangi öğrencilerin, hangi notlarla kabul edilecekleri üniversiteler tarafından bizzat belirlenir. Bu sistem, 1983'den beri yürürlükte olan yüksek okulların özerkliği ilkesinin bir parçasıdır. Üniversitelerde eğitim için belirli bir ücret ödenmektedir.

Eskiden İspanya'da beş yıl olan hukuk eğitimi daha sonra dört yıla indirilmiştir. İspanya'da da her üniversite, öğrenim programını ve öğrenim süresini serbestçe belirleyebilir. Olağan durumda dört yıl olan öğrenim süresi, öğrenciler tarafından genellikle birkaç yıl aşılmaktadır.

İspanya'da bir akademik yıl, iki döneme ayrılmıştır. Buna *cuatrimestres* adı verilmektedir. Bir öğrencinin haftada ortalama 20-24 saat dersi vardır. Ancak İspanya'da da kredi sistemi geçerli olduğu için, krediyi (*créditos*) haftalık ders saati sayısından ayırmak gerekir. *Créditos*, bir dersin bir dönem içerisinde kaç saat verilmesi gerektiğini belirler. Bir *crédito* on saatten oluşmaktadır. Buna göre, örneğin üç kredisi olan bir ders, bir dönem içerisinde 30 saat verilecektir.

¹⁹ İspanya'da hukuk eğitimi için bkz., Wacke/Baldus (2002) 137 vd.

Her hukuk fakültesinde zorunlu olan dersler, medenî hukuk, ticaret hukuku, ceza hukuku, idare hukuku, anayasa hukuku, idare hukuku, vergi hukuku, medenî ve ceza usul hukuku, hukuk teorisi, Roma hukuku, Kilise hukuku ve hukuk tarihidir. Seçmeli derslerin içerisinde de, şirketler hukuku, kıymetli evrak hukuku ve kamu hukukuna ilişkin bazı alanlar vardır. Ancak bunların sayısı ve türü de fakülteden fakülteye değişmektedir. İspanya’da hukuk öğrencileri, uzun zamandan beri “Avrupa hukukçusu” olarak yetiştirilmeye çalışılmaktadır. Bununla birlikte medenî hukuk ve kamu hukuku, bütün öğrenim süresi boyunca verilmekte, buna karşın ceza hukuku, sadece ilk iki yıl verilmektedir. Öğrenim, hukuk tarihi, Roma hukuku, hukuk teorisi ve anayasa tarihi gibi temel derslerle başlamaktadır. Ancak yeni yapılan öğrenim planında öğrenimin, medenî hukuk ve kamu hukuku ile başlaması öngörülmektedir.

Derslere genellikle 100 kadar öğrenci katılır. Konferans şeklinde anlatılan derslere ek olarak olay çözümleri öngörülmüş ve bunlar için ayrı saatler ayrılmıştır.

İspanya’da fakülteler arası geçiş yapmak mümkündür, ancak çok sık görülmez. Bunun bir nedeni, öğrencilerin öğrenim süresi boyunca aileleri ile oturmayı tercih etmeleri, bir nedeni de bir fakültede alınan derslerin, başarılı olan sınavların başka bir fakültede tanınmamasıdır. Ancak bazen öğrencilerin, öğrenim gördükleri fakültede sınavlarda sık sık başarısız olup, ilişkilerine son verildiği, bu nedenle de başka bir fakülteye geçiş yapmak zorunda kaldıkları görülmektedir.

Öğrenim süresi boyunca her ders için öngörülen bütün sınavların başarılmasıyla öğrenim biter. Her sınav sınırsız olarak tekrarlanabilmekle birlikte, her üniversite bu konuda karar verme yetkisine sahip olduğu için, sınava girme sayısını belirleyebilir. Örneğin Madrid’teki III. Carlos Üniversitesi’ndeki bir öğrenci, ancak üç kez başarısız olabilir. Diğer üniversitelerde bu sayı daha yüksek olabilmektedir.

Sınavlar kural olarak yazılı yapılır. Notlar sıfırdan ona kadardır. Sınavda 4,9 elde eden bir öğrenci (*suspensio*) başarısız sayılır. İspanya’da başarısızlık oranı yüzde 30 civarındadır. Not çizelgesi şu şekilde devam eder: 5-6,9 (*aprobado*), 7-8,5 (*notable*) ve 8,6-10 (*sobresaliente*). Sınavlardan birini üstün başarı (*con matrícula de honor*) ile tamamlayan öğrenciden, gelecek dönem, o ders için ücret alınmaz.

Öğrenimini sona erdiren öğrenci *Licenciado* ünvanını alır ve bununla avukat olarak çalışma hak ve yetkisine sahiptir. Baro tarafından ayrıca bir eğitim yapılmamaktadır. Ancak bu durum tartışılmakta ve böyle bir eğitimin gerekliliği savunulmaktadır. Sadece III. Carlos Üniversitesi’nde öğrenimin bitmesinden önceki son dönemde dört aylık bir staj yapma imkânı tanınmıştır. Bu durum İspanya’da bir istisna oluşturmaktadır, çünkü,

öğrenim teorik bilgi vermeye yönelik düzenlenmiş olup, pratik bir eğitim öngörülmemiştir.

Hakim olmak isteyen aday, sözlü bir sınavı (*oposición*) başarmak durumundadır. Adaylar, İspanya Adalet Bakanlığı tarafından merkezî bir sistemle seçilmektedir. Bu sınavda adaylara altı konu sunulur, aday bu konulardan birini kura yöntemiyle seçer ve bu konuda bir konferans verir.

Öğrenimden sonra akademik alanda çalışmayı seçen kişi doktora yapmakla işe başlar. Doktora eğitimi (*Cursos de doctorado*) iki yıl sürmektedir. Doktora öğrencisi aynı zamanda tezini yazmaya başlar. Doktor ünvanının alınması dört ya da beş yıl sürmektedir.

Üniversitede öğretim üyesi olmak için *concurso-oposición* adı verilen bir sınavın başarılı olması gerekmektedir. Profesörler arasında da çeşitli farklar vardır: *ayudante*, *adjunto*, *asociado*, *titular* ve *catedrático*. *Ayudantes* ve *asociado* gibi genç profesörler genellikle doktora ünvanı olmayan öğretim üyeleridir. *Profesor emérito* emekli profesör anlamına gelmeyip, bu ünvan sadece çok az sayıdaki elit profesörler tarafından taşınır ve bu profesörler, aktif olarak çalışan profesörlerle aynı görevlere sahiptir.

B. Sınavlar

Yüksek okulların özerkliği ve öğretimde özgürlük ilkeleri uyarınca, öğretim üyeleri sınav yöntemlerini serbestçe belirlerler. Yazılı sınavlar ortalama iki saat sürer. Sınavlarda kanun kullanmak genellikle serbest değildir. Profesörlerin sınav yöntemlerini serbestçe belirleyebilmeleri, onlara sözlü sınav yapma olanağı da verir.

Yazılı sınavlarda öğrenci, kendisine yöneltilen dört soyut veya teorik sorudan üçünü cevaplamak zorundadır. Sorular, derslerde anlatılan konulardan hazırlanır ve açıklama biçiminde cevaplanmalıdır. Örneğin “Hukukî obje kavramından ne anlıyorsunuz?” şeklinde yöneltilen soru, açıklama biçiminde cevaplanmalıdır.

Bu açıklama sorusu yanında derslerde anlatılan konulardan kısa ve somut sorular seçilir. Örneğin kavramların tanımlanması, zamanaşımı sürelerinin belirlenmesi ve hukukî kurumlar arasındaki farklar kısaca açıklanmalıdır. Belirli yazarların konu ile ilgili görüşleri de soru oluşturabilmektedir.

Çoktan seçmeli test yapıldığı da görülmektedir. Öğrencilerin bu sınava hazırlanmak için genellikle bir saat süreleri vardır. Bu testlerde, biri ya doğru ya da yanlış olan dört veya beş seçenek sunulur.

4. Portekiz’de Hukuk Eğitimi²⁰

Portekiz’de bir düzineden fazla hukuk fakültesi vardır. Bu fakültelerden beş tanesi devlet üniversitelerine (Lizbon’da iki, Coimbra, Porto ve Braga’da birer fakülte vardır), iki tanesi Lizbon ve Porto’da bulunan Katolik Üniversitesi (*Universidade Católica Portuguesa*)’ne aittir. Portekiz’de devlet ve katolik üniversitelerinin, diğer özel üniversitelere oranla, daha yüksek bir düzeye sahip oldukları söylenebilir.

Portekiz’de öğrenimin bitmesiyle *Licenciatura* elde edilir. Öğrenimin bitirilmesi için öğrenim planına uygun olarak derslerin izlenmesi gerekir. Öğrenim bittikten sonra avukat olmak için staj ve staj sırasında belirli bir öğrenim görmek gerekmektedir. Hâkim olmak isteyenler için merkezî bir eğitim öngörülmüştür ve bu eğitim iki yıl sürer. Hâkim adayları bu iki yıllık eğitime ek olarak, mahkemede iki yıl staj yaparlar.

Portekiz’de hukuk eğitimi beş yıl sürer ve çeşitli alanlarda 20-30 ders işlenir. İşlenen her ders için, dersin işlendiği öğretim yılında bir sınav yapılır. Bazı hukuk fakülteleri öğrencilere ders yılı boyunca, gerek sözlü olarak, gerek ev ödevleri yoluyla sürekli değerlendirilme ve böylece kendilerini deneme olanağı sağlar. Hukuk eğitiminde seminerler de önemli bir yer tutmaktadır, ancak seminerlerin, lisans eğitiminden çok, yüksek lisans ve doktora eğitiminde yer aldığı görülmektedir.

Portekiz’de öğrenim yılı olağan olarak Ekimde başlar, Mayıs’ta sona erer ve iki dönemden oluşur. Birinci dönem Ekim ayında başlayıp, Ocak ayı sonunda sona ermekte, ikinci dönem ise, Şubat ortalarında başlayıp, Mayıs sonunda sona ermektedir.

Dersler teorik ve pratik olmak üzere iki türlü verilmektedir. Teorik derslerde (*aulas teóricas*) hukukî konular profesör tarafından anlatılır ve bazen örneklerle açıklanır. Bu derslerde, öğrencilerle diyalog kurulması, yani birlikte olay çözümü, hukukî sorunların tartışılması veya karar tahlili söz konusu olmaz. Pratik derslerde (*aulas prácticas*) ise hukukî olay çözümü söz konusudur. Bu derslerde, olaylar çözülür, soyut konular tartışılır. Pratik dersler genellikle asistanlar tarafından yapılır. Asistanlar, profesörler tarafından anlatılan derslerle ilgili olay çözümlerini, öğrencileri gruplar halinde organize ederek gerçekleştirirler.

Sınavlarda sorular, derslerde anlatılan konular kapsamında seçilir. Bu konulardan tanımlar yapılması, teorik sorulara cevap verilmesi ve iki ya da üç olay çözümü soruların içeriğini oluşturur.

Her fakülte ders programını serbestçe belirler. Öğrenimin ilk yılında, anayasa hukuku, Roma hukuku, malî hukuk veya iktisat bilimi dersleri yer almaktadır. İkinci yıl (bazı fakültelerde birinci yıl) medenî hukuka giriş

²⁰ Portekiz’de hukuk eğitimi için bkz., Wacke/Baldus (2002) 151 vd.

verilmektedir. Bunun yanında öğrenciler, idare hukuku, devletler hukuku ve vergi hukuku almaktadırlar. Üçüncü yıl, borçlar hukuku, medenî usul hukuku ceza hukuku (genel hükümler), iş hukuku ve ilk dönem idare hukuku, ikinci dönem vergi hukuku yer almaktadır. Dördüncü yıl, Coimbra Üniversitesi'nde eşya hukuku, aile hukuku, miras hukuku, ceza hukuku, ceza usul hukuku ve uluslararası özel hukuk verilmektedir. Beşinci yıl, öğrenciye kamu hukuku, özel hukuk ve ekonomi hukuku arasında tercih yapmak suretiyle, uzmanlaşma olanağı sağlanmıştır. Ayrıca hukukta metod, hukuk felsefesi gibi dersler seçmeli olarak sunulmaktadır.

Portekiz'de yabancı öğrenciler için öğrenim olanağı tanınmıştır. Ancak yabancı öğrenciler için öğrenim programı, her fakülte tarafından serbestçe belirlenir.

5. İngiltere'de Hukuk Eğitimi²¹

A. Genel Olarak

İngiliz hukuk eğitimi kıta Avrupası hukuk eğitiminden oldukça farklıdır. Bu farklılık yabancı hukukçular için çoğu kez kavranması güçtür. Kıta Avrupası ülkelerinde, hukuk eğitiminde genellikle hakimlik mesleğinin baz alınmasına karşın, İngiltere'de avukatlık mesleğinin baz alındığı görülmektedir. Bunun nedeni, İngiltere'de hakim olmak için özel bir mesleki eğitim olmamasıdır. Uzun yıllar avukat olarak çalışan hukukçular, başarılı olmaları durumunda hakim olarak seçilirler. Ayrıca, iki ayrı hukukçu tipi olan *solicitor* ve *barrister*'lerin eğitimleri ve sınavları birbirinden farklıdır. İngiltere'de eğitimin ve sınavların devlet ve üniversiteler tarafından değil, *Inns of Court*, *Law Society* gibi kuruluşlar tarafından üstlenilmesi de diğer bir farklılıktır. Gerçi hemen her üniversitede bir hukuk eğitimi bulunmaktadır, ancak bu eğitim üç yıl sürer ve "*Bachelor of law*" derecesi verir. Yalnız *Oxford* ve *Cambridge*'de "*Bachelor of Arts*" derecesi verilir. Bugün *solicitor* ya da *barrister* olan bütün hukukçular bir hukuk eğitimi yapmışlardır. Ancak, bu zorunlu değildir. Herhangi bir eğitim olmadan da *solicitor* olunabilir. Ancak *Inns of Court*, *barrister*'ler için bir eğitim almış olma şartı koşmaktadır, ancak bu eğitimin hukuk olması şart değildir. Bugün tanınmış bir çok İngiliz hakiminin üniversitede hukuk eğitimi almadığı bilinmektedir. Bu hakimler, kimya, matematik, klasik ortaçağ kültürleri vb. gibi dallarda eğitim görmüşlerdir. Tabii ki *Inns of Court* çerçevesinde bir hukuk eğitimi almışlardır.

Hukuk eğitimi İngiltere'de 19. yüzyıldan beri üniversitelerde yapılmaktadır. Bu ülkede hukuk eğitimi çok kesin bir biçimde birbirinden ayrılmış iki akademik basamaktan oluşmaktadır: *Undergraduate study* (lisans) ve *postgraduate study* (lisans sonrası). Aşağı yukarı üç yıl süren *undergraduate study* sonunda *Bachelor of Laws Degree* (LL.B.) derecesi

²¹ İngiltere'de hukuk eğitimi için bkz., Wacke/Baldus (2002) 171 vd.

elde edilmektedir. *Postgraduate study* (lisans sonrası) eğitimde ise kural olarak, *Master of Laws* (LL.M.) veya Doktor (Ph.D.) dereceleri alınmaktadır. İngiltere’de yüksek öğretim ücretli olup, *Erasmus* programı çerçevesinde yapılan değişim programlarında, diğer Avrupa ülkelerinden gelen öğrenciler bu ücretten muaf tutulmazlar.

B. Lisans (*Undergraduate*) Programı

İngiltere’de lisans programı her fakülte tarafından ayrıca yönetmelikle düzenlenmiştir. Bu ülkede öğrenciye, önceden hazırlanmış bir ders programı verilir. Özellikle birinci yıl öğrencinin çok az seçim şansı vardır. Ancak hemen her fakültede, eğer öğrenim yoğun değilse, yani, yan alanlarla kombine edilmiş bir eğitim söz konusu değil ise (*degree with single ve degree with combined honours*) seçmeli dersler listesi (*lists of optional courses*) öğrenciye bazı derslere ağırlık verme olanağı sağlar.

Dersler konferans, seminer ve *tutorials* biçiminde verilmektedir. Bir ya da iki haftalık aralarla gerçekleştirilen *tutorials*’da öğrenciler 5-10 kişilik küçük gruplar halinde organize edilirler. Bu organizasyonlarda, küçük makaleler (*essays*) hazırlanır, tebliğler sunulur.

Sınavlar da her fakültenin yönetmeliğine göre farklı bir biçimde yapılmaktadır. Kural olarak *Bachelor’s Degree* için iki sınav vardır. Bunlardan biri birinci yılın sonunda (*first year sessional examinations*), ikincisi üçüncü yılın sonunda yapılır ve final sınavı (*final examinations*) adını alır. Final sınavı, sözlü ve yazılı olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Not yelpazesi, *first class* (birinci sınıf), *upper second class* (ikinci sınıf üstü), *lower second class* (ikinci sınıf altı), *third class* (üçüncü sınıf), *pass* (geçer) ve *fail* (kalır) şeklindedir.

C. Lisans Sonrası (*Graduate*) Programı

Lisans sonrası programına kabul edilmek için *first* ya da *upper second class* notlarının elde edilmesi gerekmektedir. Yabancı öğrencilerin lisans sonrası programlarına kabul edilmeleri için geldikleri ülkede başarılı bir hukuk eğitimi yapmış olmaları yeterlidir. LL.M. yapmak isteyen öğrenci ya belirli dersleri almak (*taught course*) ya da belirli bir konuda araştırma yapmak (*LL.M. by research*) durumundadır. Böyle bir çalışma daha sonra doktora için de bir hazırlık oluşturacağından tercih edilmektedir.

D. İngiltere’de Meslek Olarak Hukukçuluk: *Barrister* ve *Solicitor*

İngiltere’de tek bir hukukçu tipi öngörülmesi olmayıp, iki tip hukukçu vardır: *Solicitor* ve *Barrister* (İskoçya’da *advocate*). *Solicitor*, dâva açmak isteyen tarafın görüşme yaptığı kişidir, *barrister* ise, mahkeme önüne çıkar. Hem *barrister* hem *solicitor* kural olarak LL.B. alabilecekleri bir İngiliz üniversitesinde hukuk eğitimi alırlar. *Solicitor* olmak isteyen kişiler *Law Society*’ye kayıt olarak, bir yıllık bir eğitim (*legal practice course*) alırlar ve bu eğitimin sonunda maddi hukuk konulu bir sınavdan geçerler. Daha sonra

müstakbel *solicitor*, *trainee solicitor* olarak iki yıl daha pratik eğitim yapar. Bu stajdaki öğrenim sözleşmesi "*articles*", stajyer "*articled clerk*" adını alır. Bundan sonra, genç hukukçu, *solicitor* olarak çalışma izni elde eder. Ancak üç yıl bizzat aktif olarak, bir büroda avukat olarak çalıştıktan sonra, tek başına ya da bir ortak avukatlık bürosunda çalışabilir. Böylece halk, tecrübesiz hukukçulardan korunmak istenmiştir. Buna karşın *barrister*'ler öğrenimlerini tamamladıktan sonra Londra'daki *Inns of Court*'da *Bar Final Examination* ile sona eren bir yıllık bir eğitim alırlar. Bu eğitim ve sınav avukat ve hâkimler tarafından düzenlenmektedir. Daha sonra deneyimli bir *barrister*'in (*pupillage*) yanında bir yıl süren staj dönemini tamamlamaları gerekir. Bütün bu faaliyetlerin sonunda kazanılan sınavdan sonra aday, eğitim gördüğü *Inn*'in *bencher*'i tarafından bir törenle *barrister* olarak çalışma hakkına sahip olur.

Barrister'ler ve *solicitor*'lar arasındaki farkın devam edip etmemesi konusu bugün çok tartışılmaktadır. Çünkü bu mesleğin bu şekilde ikiye ayrılması, duruşmaları oldukça uzatmakta, pahalı hale getirmektedir. Ancak diğer yandan da, *barrister*'lerin olaya uzaktan ve objektif bakabilmeleri ve müvekkillerin avukatlarla güvene dayalı bir ilişki çerçevesinde çalışabilmeleri, taraflar açısından yararlı görülmektedir. Bu sistemin bir olumlu yanı da hâkimlerin sadece belli bir çevreden, tecrübeli uzmanlarla ilişki halinde olmalarıdır.

6. Almanya'da Hukuk Eğitimi ve Hukuk Eğitiminde Yapılan Reform

A. Genel Olarak

Almanya'da da hukuk eğitimi eyaletlere ve fakültelere göre az çok değişiklik göstermektedir. Ancak Almanya'da son derece kendine özgü bir kurum olan ve eğitimin sonunda yapılan devlet sınavları (*Staatsexamen*) bu eğitimin en karakteristik özelliğidir. Birinci devlet sınavının konusu, hukuk fakültelerinin konu edindiği hukuk materyalidir. Bu materyal içerisinde başlıca konular, medenî hukuk, medenî usul hukukunun ana hatları, ceza hukuku, ceza usul hukukunun ana hatları, anayasa ve idare hukuku, idarî yargılama hukukudur. Yine eyaletten eyalete farklılık gösteren seçmeli dersler zorunlu dersleri tamamlamaktadır. Bunlar aile hukuku, inşaat hukuku, su hukuku, karşılaştırmalı hukuk, yabancı hukuk düzenleri gibi derslerdir. Devlet sınavı öncesinde üniversiteler de sınav yapar. Ancak bu sınavlardaki beklentiler, devlet sınavında olduğu gibi yüksek değildir. Bu sınavlar, genellikle medenî hukuk, kamu hukuku, ceza hukuku alanlarında biri temel ikincisi ileri düzeyde olmak üzere iki sınavın başarılmış olması gerekir. Her iki sınavda da *Klausur* adı verilen yazılı bir sınav yapılır ve ev ödevi hazırlanır. Ev ödevlerinin bilimsel nitelik taşıması gerekmektedir. Öğrenci belirli bir hukukî problem üzerinde, hukukî literatürü ve içtihatları kullanmak suretiyle derinlemesine araştırma yapar. Bununla birlikte, internetin gelişmesiyle bu çalışmalara şüpheyle yaklaşılır olmuştur. Temel

alanların yanında öğrencinin, hukuk tarihi, hukuk felsefesi gibi temel hukuk bilimlerinden birinde ya bir seminere katılıp, seminer çalışması yapması, ya da sınava girmesi beklenmektedir. Devlet sınavı, ya sadece yazılı sınavdan (*Klausur*) – ki bu da eyaletten eyalete değişir, örneğin Bavyera’da sekiz, Baden-Württemberg’de yedi - ya da yazılı sınav ile ev ödevlerinden oluşur.

Birinci devlet sınavından sonra onbeş aylık bir staj dönemi (*Referendariat*) başlamaktadır. Stajyerler, staj süresi içerisinde özellikle medenî yargılama hukuku alanında teorik dersler görürler ve ya bir hâkim, ya idarî bir organ ya da bir avukatın yanında pratik ağırlıklı bir eğitim alırlar. Staj döneminde stajyerlere, özellikle uygulamaya ve yargılama hukukuna ilişkin bilgi ve yetenekler kazandırılması amaçlanmaktadır. Staj sonunda ikinci devlet sınavı vardır. Bu devlet sınavı da her eyalette farklı yapılıdır. Örneğin Bavyera bölgesinde en az on yazılı sınavdan oluşmaktadır. İkinci devlet sınavındaki başarı notu genellikle hâkim ya da avukat olmak isteyenler arasındaki tercihi belirlemektedir. Adalet Bakanlığı, ikinci devlet sınavında adaylardan ondört üzerinden en az dokuz alanları tercih etmektedir. Kalanlar, avukatlık gibi serbest meslekleri seçmektedir.

Birinci devlet sınavında başarısızlık oranı çok yüksektir. Adayların aşağı yukarı % 30’u başarısız olmaktadır. İkinci devlet sınavında bu oran % 10 civarındadır. Birinci devlet sınavında adayların % 30’u “geçer” not alırken, % 30’u “iyi” alabilmektedir. “Pek iyi” alanlar istisna oluşturmaktadır. Devlet sınavlarındaki not ortalaması, Almanya’nın güneyindeki eyaletlerde daha düşükken, Almanya’nın kuzeyindeki eyaletlerde daha yüksektir. Bunun nedeni güney eyaletlerde sınavın daha zor yapılmasıdır.

Staj döneminde “*Assessor*” sıfatını alan öğrenci, ikinci devlet sınavını da kazanırsa “*Volljurist*” ünvanı ile hukukçu olmaktadır. Ancak özellikle son yıllarda Avrupa hukukundaki gelişmeler sonucunda bu sistem çok yoğun bir biçimde eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin yaptığı geniş yankılar üzerine 1.7.2003 tarihinde yürürlüğe girmek üzere yeni “Alman Hakimler Kanunu [*Das Deutsche Richtergesetz (DRiG)*]” kabul edilmiştir. Bu Kanun ile öngörülen yeniliklere kısaca değinmekte yarar vardır:

B. Hukuk Eğitiminde Reform

Almanya’da hukukçular için öngörülen devlet sınavları, Prusya Devleti döneminden beri uygulanmış olan sınavlardır. Bu sınavlar, zaman zaman hukukçuların aşması gereken önemli bir engel olarak görülmüştür. Zaman içerisinde bu sınav, teori ile sınav kavramlarının birbirinden ayrılmasına neden olmuş, öğrenciler sadece bu sınava yönelik çalışır hale gelmişler ve fakültedeki derslere giderek daha az devam etmeye başlamışlardır²². Ayrıca

²² Hommelhoff, P./Teichmann, C.: Das Jurastudium nach der Ausbildungsreform, Juristische Schulung (JuS) 9 (2002) 839 vd.

bu sınav ve öğrenimin süresinin uzunluğu Alman hukukçusunun diğer Avrupa ülkelerindeki hukukçularla rekabet etmesini güçleştirmiştir²³. Bunun üzerine yapılan reformda şu ana değişiklikler göze çarpmaktadır:

a) Ağırlıklı Alan

Reform ile üniversitelerin devlet sınavlarındaki toplam not içerisindeki payının % 30 olması öngörülmektedir. Öğrenciler öğrenimlerinin ikinci yarısında “ağırlıklı alan” seçimi yapacaklar, sınavda da seçtikleri bu alandan sorumlu tutulacaklardır. Ağırlıklı alan, seçmeli derslerin yerini almıştır. Kanun koyucunun bu terimi bilinçli olarak seçtiğini ve seçmeli ders terimi yerine geçirdiğini belirtmek gerekir. Seçmeli dersler, zorunlu derslerden oluşan eğitim programında tamamlayıcı rol oynamaktaydı. Oysa ağırlıklı alan kavramı, zorunlu derslerle bağlantılı olarak derinlemesine bilgi edinme ve disiplinlerarası ve uluslararası ilişkilerin daha iyi kavranması amaçlarına hizmet etme düşüncesini daha iyi ifade etmektedir²⁴.

Bu reform ile hukuk eğitiminin yüzeysel değil, daha derin olmasına önem verilmiştir. Ağırlıklı dersler kavramı ile öğrencinin, özellikle öğreniminin ikinci yarısında bilimsel sorunlar hakkında fikir edinmeye başlaması öngörülmüş, temel hukuk bilimlerine de daha fazla yer verilmesi amaçlanmıştır²⁵.

b) Eğitimde Avukatlık Mesleğinin Baz Alınması

Daha önce de belirtildiği gibi kıta Avrupası’nda hukuk eğitim programları hâkimlik mesleği baz alınarak düzenlenmektedir. Oysa hukuk mezunlarının büyük çoğunluğu avukat olarak çalışma hayatına atılmaktadırlar. Bu durum son reform ile dikkate alınmış ve öğrencinin avukatlık mesleğine uyumu, staj dönemine ertelenmemeye çalışılmıştır. Öğrenim ile avukatlık mesleği arasındaki farkın, genç avukatlar ve bunlara başvuran hak arayan kimseler açısından sakınca yarattığı görülmüştür. Aslında Alman Hakimler Kanunu’nda hukuk danışmanlığı yapan uygulayıcıların, öğrenimin içeriğini belirlemede söz sahibi olmaları öngörülmüştü (§ 5 a III DRiG a. F.). Ancak çoğu yerde, hukuk danışmanlarının maddi hukuk bilgisine gereksinimleri olduğuna inanıldığı için, Kanun’un bu hükmünün, sadece hâkim yetiştirmeye yönelik bir eğitim programı ile yerine getirildiğine inanılmaktaydı. Ancak bu artık yeterli görülmemektedir. Çünkü yeni Alman Hâkimler Kanunu’na göre, hukuk danışmanı uygulayıcılar da sınavlarda eşit derecede söz sahibi olacaklardır (§ 5 d I 1 DRiG n. F.). Bu daha doğru bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir, çünkü öğrenciler hangi konulardan sınava tâbi

²³ Ranieri, F.: Juristen für Europa: Wahre und falsche Probleme in der derzeitigen Reformdiskussion zur deutschen Juristenausbildung, Juristenzeitung (JZ) 17 (1997) 801.

²⁴ Hommelhoff/Teichmann, JZ 17 (1997) 840.

²⁵ Hommelhoff/Teichmann, JZ 17 (1997) 840.

tutulacaklarsa, o konuları öğrenmektedirler. Şimdi kanunda öngörülen bu hususun gerçek anlamda yaşama geçirilmesi beklenmektedir²⁶.

c) Anahtar Özellikler

Yeni Kanunun getirdiği önemli yeniliklerden biri de hukukçuya anahtar özellikler kazandırılmasıdır. Bu yenilik, hukukçunun uygulama hayatında, sadece hukukî bilgilerle yetinmemesi gerektiği düşüncesinden doğmuştur. Özellikle yeni hukukçu tipinin iletişimi güçlü olmalıdır. Bu yeteneğin kazandırılması için, taraflarla görüşmeler, güzel konuşma, retorik, davaların sulh yönüyle önlenmesi, *mediation* (uzlaştırma, arabuluculuk, ihtilâfların ortaya çıkmasını önleme yeteneğinin kazandırılması), ifade alma teorisi gibi dersler öngörülmüştür. Bu derslerin Kanun'da sayılması sınırlayıcı değil, örnek niteliğindedir (§ 5 a III 1 DRiG). Ne fakülteler bütün anahtar özellikleri ders olarak açmak, ne de öğrenci bunların hepsini almak zorundadır²⁷.

Yabancı dil bilgisi de geniş anlamda anahtar özellikler arasında düşünülebilir. Yabancı dil bilgisinin sınav kapsamına sokulması düşünülmemekle birlikte, öğrencinin sınava girebilmek için hukukçular için meslekî yabancı dil konulu derslere veya kurslara başarılı bir şekilde katıldığını ispat etmesi gerekmektedir (§ 5 a II 2 DRiG n. F.). Burada her eyalet kendi kurallarını koyacaktır. Ancak her halde beklenen öğrencinin yabancı bir ülkedeki hukuk fakültesinde geçirdiği dönemin ve yaptığı sınavların sayılmasıdır. Buna karşın yabancı bir ülkede büyümüş veya uzun zaman yaşamış bir kişinin sahip olduğu genel dil bilgisi yeterli olmamaktadır. Burada aranan gündelik dil değil, yabancı dilde hukukî terminolojiye hâkim olmaktır²⁸.

d) Danışmanlık Hizmetlerinin İyileştirilmesi – Kontenjanlarda Azaltma

Bu reform programında öngörülen hususların, yığın eğitimi şeklinde gerçekleştirilmesinin olanaksızlığı ortadadır. Bu nedenle eğitimin öğrencilerin olabildiğince küçük gruplara bölünerek yapılması öngörülmektedir. Özellikle anahtar özellikler, ikiyüz kişinin katıldığı derslerde verilemez. Ayrıca ağırlıklı alanlar, ancak öğretim üyelerinin yoğun danışmanlık yapması halinde gerçek anlamda öğretilebilir²⁹.

Yeni Alman Hâkimler Kanunu ile öngörülen bütün bu değişikliklerin üniversitelere ve öğretim üyelerine yük getirdiği kuşkusuzdur. Bu reform nedeniyle üniversitelerdeki kadroların artırılması ya da öğrenci sayısının düşürülmesi gibi bazı politik sorunlarda ortaya çıkabilecektir. Ayrıca bazı

²⁶ Hommelhoff/Teichmann, JZ 17 (1997) 841.

²⁷ Hommelhoff/Teichmann, JZ 17 (1997) 841.

²⁸ Hommelhoff/Teichmann, JZ 17 (1997) 841.

²⁹ Hommelhoff/Teichmann, JZ 17 (1997) 841.

hususların ayrıntılarının düzenlenmesi eyaletlere ve fakülterle bırakılmıştır. Bu düzenlemeler ve uygulamaların sonuçları merakla beklenmektedir.

e) Almanya'da İlk Özel Hukuk Fakültesi: *Bucerius Law School*

Bu arada Almanya'daki yeni bir gelişmeden, 2000 yılında eğitime başlayan, Almanya'nın ilk özel hukuk fakültesinden, *Bucerius Law School*³⁰dan söz edilmelidir. *Bucerius Law School*'un amacı, Almanya'daki devlet üniversitelerindeki hukuk fakültelerindeki eğitime alternatif oluşturmaktır. Bu proje, ZEIT Vakfı (*ZEIT-Stiftung*) tarafından hayata geçirilmiş ve vakıf tarafından fakülteye, hukukçu, politikacı ve *Die Zeit* adlı haftalık gazetenin yayıncısının adı olan *Gerd Bucerius* adı verilmiştir. Fakültenin açıldığı yıl olan 2000 yılında, 15.000 DM.lık öğrenim ücretine rağmen, açılan 100 kişilik kontenjane 400 kişi başvurmuştur. Başvuran adaylar, yeteneği ölçen, zor bir test sınavından geçirilmekte ve adayların özellikle iyi İngilizce bilmeleri aranmaktadır.

Fakültenin hedefleri arasında, öğretimin uluslararası, uygulamaya yönelik ve verimli olması vardır. *Bucerius Law School*'da öğretim, üçbuçuk yılda tamamlanabilen onbir dönemden oluşmaktadır. Bir öğretim yılı içerisinde üç dönem (*Trimester*) vardır. Asıl amaç her yıl yüz öğrencinin sınava kadar hazırlanmasıdır. Fakülte, zorunlu derslerin yanı sıra, yabancı hukuk düzenlerini konu alan dersler de öngörmüştür; örneğin, İngilizce Amerikan hukuku, İspanyol ve Fransız hukuklarına giriş gibi. Bu şekilde başka derslerin konulması da ileriye yönelik plânlarda arasındadır. Öğrencilerin altı dönem sonra (üçüncü yıl), bir *trimester*, yabancı bir ülkede işbirliği yapılan üniversitede öğrenim görmeleri öngörülmüştür.

Öğretimin uygulamaya yönelik olması, hukuk uygulamasının çeşitli alanlarından kişilerin verdiği seçmeli derslerle sağlanmaya çalışılmaktadır. Ayrıca ekonomi bilimi alanında bir ders zorunlu ders olarak verilmektedir.

Öğrenciler birinci devlet sınavının yanı sıra, *Bachelor of Law* (LL.B.) adı verilen bir yüksek öğrenim derecesi elde etmektedirler. *Bachelor of Law* derecesi, öğrencilerin aldıkları derslerden yapılan sınavlardan aldıkları notlara göre hesaplanmaktadır. Bu derece, öğrencinin öğrenim hayatı boyunca sergilediği performansı belgelemektedir. *Bucerius Law School*'un öğrencilerinin, devlet üniversitelerindeki öğrencilere göre daha az boş zamanları vardır ve daha kısa sürede birinci devlet sınavına girebilmektedirler. Bunun nedeni, dönemler arasındaki tatil sürelerinin daha kısa olmasıdır. Bunun yanında öğrenciler, öğrenmenin ve denetimin sürekli olması ve dil öğrenme avantajlarına sahip olmaktadır.

Bucerius Law School'dan devlet üniversitelerine yatay geçiş mümkün değildir, çünkü, öğrenciler çok katı bir seçim prosedürü ile seçilmektedirler

³⁰ <http://www.law-school.de>; Ayrıca bkz., *Bucerius Law School*, Aufbruch zur Reform der Juristenausbildung, Justament, Das Magazin für junge Juristen 3 (2001) 18.

ve bu öğrencilerden hukuk öğretiminde reform adına çok yüksek bir performans beklenmektedir.

Öğrenim ücretini ödeyemeyecek durumda olan öğrenciler için burs veya düşük faizli ödünç olanaklarının yanı sıra, öğrenim ücretinin belirli bir fondan ödenmesi olanağı vardır. Bu fondan öğrenim ücreti ödenen öğrenciler, mesleğe adım attıktan sonra, gelirleri oranında bu ücreti geri öderler.

Bucherius Law School'un getirmek istediği yeniliklerden biri de kalabalık sınıflarda ders yapılmaması olgusunun yerleştirilmesidir. Küçük sınıflarda, kısa süreli dönemlerde ders yapılmasının hem öğrenciler, hem de öğrencilerle öğretim elemanları arasındaki ilişkiyi güçlendireceği düşünülmektedir. Öğretim elemanlarının genç olmasına da özellikle dikkat edilmektedir. *Bucherius Law School* her geçen yıl bu konularda kendisini yenilemekte ve geliştirmektedir.

II. Yeni Hukuk Eğitimi Nasıl Olmalıdır?

1. Yeni Hukukçu Tipi

Çeşitli Avrupa ülkelerindeki hukuk eğitimlerine ve bu konudaki reformlara genel bir bakış göstermektedir ki, hukuk eğitiminde yenilikler yapılması ve eğitimin Avrupalılaştırılması, hemen bütün Avrupa ülkeleri tarafından bir zorunluluk olarak kabul edilmiş ve hızla bu konuda çalışmalar yapılmaktadır. Eğitimdeki bu yeni arayışların nedeni, Dünya özellikle Avrupa içerisinde toplumsal ve ekonomik gelişmeler karşısında hukukçuluk mesleğinin değişime uğramasıdır. Hukuk eğitiminde yapılan yeniliklerle, yetiştirilmek istenen hukukçuya bugüne kadar sürdürülen hukuk eğitiminde öngörülmeleyen bazı nitelikler kazandırılması amaçlanmaktadır. Bu nitelikler nelerdir ve nasıl bir hukukçu tipi yetiştirilmek istenmektedir? Başka bir deyimle bugünün iş piyasası nasıl bir hukukçu tipi beklentisi içerisindedir?

Hukukçuluk mesleğinin yeni gereksinimlerini karşılayacak hukukçunun, çok iyi hukuk bilgisinden çok, esnek bir iş anlayışına sahip olması beklenmektedir. Ancak genel hukuk eğitimi almış, metodolojik hukuk bilgisine sahip hukukçular, kendilerinden beklenen yeni görevleri yerine getirebileceklerdir. Ayrıca, gelecekte kendi hukuk düzeninde derin bilgiye sahip, ancak farklı hukukî alanlarda ve hukuk düzenlerindeki değişik düzenlemelere uyum sağlamakta zorlanan, çok bilgili uzmanlardan çok, uygulamada farklı alanlara derhal uyum sağlayabilmelerini mümkün kılan, genel eğitim almış hukukçulara daha fazla gereksinim duyulacaktır. Bütün bunlara bazı kişilik özellikleri de eklenmektedir: İnsiyatif kullanabilen, görgülü, becerikli, dil bilgisine sahip. Bütün bu özelliklerin, yabancı çevrelere girip, çıkmakla kazanılabileceği ortadadır. Bu nedenle, hukuk eğitiminde yapılan münferit ya da ortak düzenlemelerde hukuk öğrencilerinin yabancı ülkelere gönderilmesi ve yabancı ülkelerde eğitim görmesi desteklenmektedir. Hukukun giderek uluslararası bir nitelik

kazanması, hukukçularda bu özelliklerin aranması olgusunu yoğunlaştırmıştır. Ayrıca, günümüzde hukuk eğitimi, ihtilâf çözmeye yöneliktir, oysa ihtilâfları önlemeye yönelik hukukçuluk giderek daha fazla anlam kazanmaktadır³¹. Artık hukukî danışmanlık, görüşmelerin yapılması, uzlaştırma ve sulh faaliyetleri, hukukçuluk mesleğinin faaliyetleri içinde daha geniş bir yer tutmaktadır³².

Bu niteliklere sahip bir hukukçu yetiştirilebilmesi için hukuk eğitiminde yapılan çalışmaların ortak noktası ise hukuk eğitiminin beş yıla çıkarılması, ulusal hukuku konu alan derslerin yanında, başka ülkelerin hukuk sistemlerine ağırlıklı olarak yer verilmesi ve bunun karşılaştırmalı hukuk metodları içerisinde yapılmasıdır. Çünkü artık genellikle kabul edilmektedir ki, Avrupa hukuk entegrasyonu, genelleme ve karşılaştırma yapabilen hukukçulara gereksinim duymaktadır³³. Bu konuda diğer Avrupa ülkelerinden önce hukuk eğitiminde reform yapmış olan Belçika'yı örnek alırsak, bu ülkede ağırlığın genel hukuk teorisine ve karşılaştırmalı hukuka verilmiş olduğu görülecektir. Bu ülkede hukuk eğitimi beş yıl sürmektedir ve ilk üç yıl disiplinlerarası ya da daha doğru bir deyimle evrensel nitelikteki dersler işlenmekte³⁴, son iki yıl ise, ulusal hukuku konu alan dersler işlenmektedir. Başka bir ifade ile ilk üç yıl eğitim metodolojiye yönelik ve karşılaştırmalı olarak gerçekleştirilirken, son iki yıl ulusal ve teknik niteliktedir. Böylece öğrenciler ilk bölümdeki eğitimlerini tamamlarken yurt dışı değişim programlarından yararlanabilmekte, ikinci bölümü ise vatandaş veya yabancı olsun daha sonra Belçika'da çalışmak isteyen kişiler tamamlamaktadır³⁵.

Görülmektedir ki yeni hukuk eğitiminde iki nokta ön plâna çıkmaktadır. Bunlardan birincisi temel hukuk bilimleri, ikincisi ise karşılaştırmalı hukuktur.

2. Temel Hukuk Bilimleri

Öngörülen yeni hukuk eğitiminde özellikle temel hukuk bilimlerinin önemi eskiden olduğundan daha fazla öne çıkmaktadır. Temel hukuk bilimlerinden hukuk kaynakları, hukukun genel ilkeleri, genel hukuk teorisi,

³¹ Willoweit, D./Grossfeld, B.: Juristen für Europa, JZ 13 (1990) 607.

³² Wassermann, R.: Revolution der Juristenausbildung, NJW 50 (2001) 3685.

³³ Ost, F./Hoecke, M.: Für eine europäische Juristenausbildung. Kurzer Beitrag, JZ 19 (1990) 911.

³⁴ Bu dersler Roma hukuku, genel hukuk tarihi, tarih, felsefe, ahlâk felsefesi, doğal hukuk, sosyoloji, psikoloji, iktisat bilimi, muhasebe, yabancı dil, yabancı hukuk dili, hukukun temellerine girişten oluşmakla birlikte daha ileriki sınıflarda karşılaştırmalı hukuk, Avrupa hukuku, uluslararası hukuk, hukukun genel teorisi, hukuk felsefesi ve ulusal bir bakış açısıyla görülmekle birlikte milletlerarası özel hukuk bunlara eklenmektedir; Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., <http://www.ucl.ac.be/en/en/>

³⁵ Ost/Hoecke, JZ 19 (1990) 911.

hukuk felsefesi, hukuk sosyolojisi gibi alanlar. Bu alanlar yardımıyla Avrupa hukuk birliği ve Avrupa hukuk eğitimi için gereken temele dayalı karşılaştırmalı sonuçlar çıkarılabilecek ve hipotezler yaratılabilecektir. Hukuk kaynakları teorisi, normların geçerliliği ve yorumu, çeşitli hukuk sistemleri arasındaki ilişkilerden çıkarılacak sonuçlar, hukuk ve toplum arasındaki diyalektik ilişki, hukuk ve politika, hukuk ve ahlâk gibi konular bu yeni perspektifin ihmâl edilemez konularından sadece birkaç tanesidir³⁶.

Son yıllarda özellikle ekonomik ve teknolojik gelişmelerin piyasada yarattığı beklentilerle, bazı fakültelerdeki ders programlarının ağırlık noktasının değiştiği görülmektedir. Bu ağırlık noktasının başında Avrupa hukukununun çeşitli görünümleri gelmekle birlikte, çevre hukuku, telekomünikasyon hukuku (bilgi alışverişini düzenleyen kurallar, internet hukuku, elektronik hukuk), veri tabanlarının korunması gibi daha spesifik alanların ön plana çıktığı, şirketler hukuku, vergi hukuku gibi klâsik olarak nitelendirilebilecek alanlarda da spesifik konulara daha çok yer vermeye başlandığı görülmektedir. Buna karşın bir zamanların güncel konularından sosyal güvenlik hukukuna daha az yer verilmektedir. Bunun nedeni özelleştirme sürecinin her yerde hızlı bir biçimde yaşanması olabilir. Kısacası hukuk eğitiminde eğilim, pozitif hukuka giderek daha çok yer verilmesi yönündedir³⁷.

Ancak bu gelişmenin hukuk fakültesi eğitim programlarını bir karmaşaya sürüklediği, böyle bir eğitimin ne Avrupa'da hukuk birliğine ne de bunun bir gereği olan hukuk eğitimine yararı olmadığı anlaşıldığından bu konuda yeni arayışlara girilmiştir. Bu yeni arayışta, temel hukuk bilimlerinin çıkış noktası olabileceği düşünülmektedir³⁸. Hukuk teorisi, hukuk tarihi, Roma hukuku, karşılaştırmalı hukuk, hukuk felsefesi gibi temel bilimlere mutlaka daha fazla önem ve yer verilmelidir. Pozitif hukukun ise medenî hukuka giriş, ceza hukuku, kamu hukuku ve Avrupa hukuku gibi temel nitelikteki alanlarına ağırlık veren bir eğitim programı uygulanmalı, ancak bu adlar altında sürekli yeni dersler eklenerek kapsam genişletilmemelidir. Ayrıca öğrencinin mesleğini yaparken öğrenebileceği konularla öğretimde fazla zaman yitirilmemelidir. Temel hukuk bilimlerine ve hukukun temel alanlarına spesifik konulardan daha fazla yer veren bir öğretimin, öğrenciye ne kazandıracığı sorulabilir. Böyle bir eğitimin öğrenciye herşeyden önce eleştirel bakış açısı getireceği söylenebilir. Bu şekilde yetişen bir hukukçu, hukuk düzenini, tarihsel gelişim süreci içerisinde oluşmuş bir kültür ve politika ürünü olarak kavrayacaktır. Bu kavrayış biçimi, hukukçuya uygulamada da yararlı olacaktır. Şöyle ki, herhangi bir hukuk düzeninin içinde geliştiği koşulları, temelleri bilen bir hukukçu, yabancı hukukî

³⁶ Ost/Hoecke, JZ 19 (1990) 912.

³⁷ Stolleis, M.: Gesucht: Ein Leitbild der Juristenausbildung, Neue Juristische Wochenschrift (NJW) 3 (2001) 200.

³⁸ Stolleis, NJW 3 (2001) 200.

materyali daha çabuk kavrayabilecektir³⁹. Doğaldır ki, hiçbir hukukçu, değil yabancı hukuk düzenlerindeki bütün materyale, kendi hukuk düzenindeki bütün materyale dahi hakim olamaz. Ancak tarih ve metodoloji bilgisine sahip bir hukukçu için, gerek ulusal, gerek yabancı hukuk materyalini araştırmak, kavramak, yorumlamak ve uygulamak olağan bir faaliyetten ibaret olacaktır.

Hukuk eğitiminin ancak bu şekilde bilimselleştirilebileceği söylenebilir⁴⁰. Ayrıca hiç şüphe yoktur ki, spesifik alanlarda edinilen bilgiler çok çabuk eskimektedir. Bu şekildeki bir eğitimin hukuk bilimi eğitimi almış hukukçular değil, teknik bilgiye sahip teknokratlar yetiştirmeye yönelik olduğu eleştirileri de ileri sürülebilir⁴¹.

3. Karşılaştırmalı Hukuk

A. Genel Olarak

Günümüzde Avrupa Birliği'nin gereksinimlerinin ortak bir Avrupa hukuku yaratma zorunluluğu doğurduğu, hukuk eğitimindeki yeniliklerin de bu nedenle yapıldığı yukarıda da vurgulanmıştı⁴². Gerçi hukukun birleştirilmesi kavramından söz edildiğinde, genellikle kanunlaştırma yöntemi akla gelmektedir. Bu anlamda, birden fazla ülkede yeknesak olarak geçerli olması gereken kuralların Avrupa Birliği tarafından yönergelerle belirlenmiş olması ve üye devletlerin mevzuatlarını bu yönergelere uyarlamaları veya hukukun yeknesaklaştırılmasını amaçlayan uluslararası anlaşmaların, ülkeler tarafından kendi iç hukuklarında yürürlüğe sokulması hukukun birleştirilmesi olarak anlaşılmaktadır. Hukukun birleştirilmesi konusundaki tek yöntem, daima kanunlaştırma, legislatif yöntem olarak düşünülmektedir⁴³.

Ancak, Avrupa'da hukuk birliğinin, sadece kanun koyucu organların faaliyetleri ile gerçekleşebileceği düşüncesi, son zamanlarda, özellikle legislatif bir biçimde yapılan uyumlaştırma ve birleştirme çabalarının, belli somut noktalarda toplanmaya başladığının fark edilmesiyle terk edilmeye başlanmıştır. Bugün yeknesak hukuka şöyle bir bakıldığında, dağınık bir görünüm arz ettiği görülür. Sadece kanunlar ihtilâfında, taşıma hukukunda ya da fikrî haklar gibi spesifik alanlarda değil, sözleşmeler ve haksız fiiller gibi hukukun geniş kapsamlı alanlarında da, birleştirici kuralların, belli hukukî sorunlar üzerinde yoğunlaştıkları ve parçalanmış bir görünüme sahip olduğu gözlenmektedir. Bunlardan, otel sahibinin, otelde konaklayan kişiler tarafından getirilen eşyalardan sorumluluğu, ağır araçlar için sözleşmeden doğan sorumluluk sigortası, nükleer enerji santrallerinin işletilmesinden

³⁹ Stolleis, NJW 3 (2001) 200.

⁴⁰ Wassermann, NJW 50 (2001) 3685.

⁴¹ Palm, H.: Gedanken zum Einheitsjuristen, JZ 13 (1990) 610.

⁴² Bkz. yuk. s. 1.

⁴³ Kötz, H.: Europäische Juristenausbildung, ZEuP 1993, 268.

doğan sorumluluk, petrol kirliliğinin verdiği zararlardan sorumluluk hakkındaki anlaşmalar ilk akla gelenlerdir. Bunların yanı sıra, yabancı para üzerinden yapılan sözleşmeler, sürelerin hesaplanması, uluslararası satımlarda zaman aşımı, para borçlarında ifa yeri ve uluslararası *factoring* sözleşmeleri hakkındaki anlaşmalar sayılabilir. Ayrıca Avrupa Birliği, belli sigorta sözleşmeleri, ticarî temsilcilik, kapıdan satım ve tüketici kredileri, genel işlem şartları, yanlış yönlendirici reklâmlar ve hizmet sözleşmeleri ile ilgili yönergeler çıkarmaktadır. Üreticinin sorumluluğu ile ilgili olarak Avrupa Birliği'nin ve Avrupa Konseyi'nin yıllarca rekabet düzeyinde bir tartışma yaptıkları ve Avrupa Konseyi'nin bu konuda düzenlediği anlaşma ile Avrupa Birliği'nin aynı konuda çıkardığı yönergenin birbirinden çok farklı olmadığı görülmektedir. Hukukun birleştirilmesi konusunda görevli olan organlar sadece Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyi'nden ibaret değildir. Milletlerarası özel hukuk alanındaki *Lahey* Konferansı, uluslararası ticaret hukuku alanındaki Birleşmiş Milletler Komisyonu, *Unidroit*, Uluslararası Çalışma Örgütü de uluslararası anlaşmaların hazırlanması konusunda yetkilidir. Bunlardan başka, taşıma hukuku, fikrî haklar ve işletmenin korunması konularında hukukun birleştirilmesi amacıyla çalışmalar yapan sayısız kuruluş vardır⁴⁴.

*Kege*⁴⁵, in de belirttiği gibi, devletler arasındaki anlaşmaların yerden mantar biter gibi çoğaldığı görülmektedir. Bu da yeknesak hukukun, dağınık ve sistemsiz bir görünüme bürünmesi sonucunu doğurmakta, hukuku uygulayan organların, bu hukuku tesbit ederek uygulamalarını son derece güçleştirmektedir. Bugün milletlerarası özel hukukun ve usul hukukunun ulusal mahkemeler için bir bilmece haline gelmesi sadece devletler arasında yapılan anlaşmaların tesbitindeki güçlükten değil, bu anlaşmaların hangi devlette yürürlüğe girip, hangisinde girmediklerinin veya yürürlükte iseler, hangi metnin yürürlükte olduğunun ve uygulama alanının tesbitindeki güçlüklerden kaynaklanmaktadır⁴⁶.

Hukukun birleştirilmesinin legislatif olarak yapılması, sadece uluslararası olarak yeknesak olmayan veya sistematik olarak görülemeyen mevcut hukuk kurallarının yeni kurallar yaratılmak suretiyle tamamlanması, ikame edilmesi yoluyla gerçekleştirilmektedir. Bu şekilde bir birleştirme, üstte yer alan bir kanun koyucu organ tarafından, bütün devletlere yayılmaya çalışılmaktadır. Sadece kamu değil, özel hukuka ilişkin düzenlemeler de bu şekilde yapılmaktadır. Oysa şu ana kadar edinilen deneyimler, hukukun birleştirilmesinin, yukarıdan empoze etmekle değil, geniş hukukçu

⁴⁴ Kötz, ZEuP 1 (1993) 269; Kropholler, J.: Internationales Einheitsrecht, Tübingen 1975, 43 vd.

⁴⁵ Kege, G.: Sinn und Grenzen der Rechtsangleichung, Angleichung des Rechts der Wirtschaft in Europa, Kölner Schriften zum Europarecht, Heft 11, 1971, 43.

⁴⁶ Kötz, ZEuP 1 (1993) 269; Kötz, H.: Rechtsvereinheitlichung - Nutzen, Kosten, Methoden, Ziele, ReblsZ 50 (1986), 1 vd.

kitlelerinin benimsemesi ve bu konuda çaba sarfetmesiyle gerçekleşebileceğini göstermektedir⁴⁷.

Avrupa'da hukukun birleştirilmesinin ve yakınlaştırılmasının daha uzun yıllar boyunca kanun koyucu organlar tarafından gerçekleştirilmeye çalışılacağı söylenebilir. Bununla birlikte günün birinde Avrupa'da bir Borçlar Kanunu ya da Medenî Kanun yapılmasının gerektiği düşüncesi hukukçular arasında giderek yaygınlaşmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, Avrupa Parlamentosu da, Avrupa özel hukuku alanında bir kanun yapılması için gereken çalışmalara başlanmasını karara bağlamıştır⁴⁸. Ancak, bu sonuca acele bir biçimde varılamayacağı kuşkusuzdur. Bu nihaî amaç gerçekleştirilinceye kadar yapılması gereken pek çok şey vardır. Bunlardan biri de hukuk eğitimine genel yaklaşım biçiminde farklı bir tutum izlemektir. Yeknesak hukuk yaratmanın ötesinde, belki daha az göze çarpan, ancak daha etkili olabilecek bir yöntem ortak Avrupa hukuk bilimini desteklemek olacaktır. Böyle ortak bir hukuk biliminin yaratılabilmesi ve geliştirilebilmesi için ortak bir Avrupa hukuk eğitiminin gerekli olduğu kuşkusuzdur⁴⁹. Bu konuda hem tarihsel, hem de günümüzden iki örnek vermek mümkündür. Tarihsel örnek *Ius Commune*, güncel örnek ise Amerika Birleşik Devletleri'nin hukuku ve hukuk eğitimidir.

B. *Ius Commune*

Orta çağın başlarından 18. yüzyılın sonlarına kadar, İngiltere istisna olmak üzere Roma-Kilise hukuku orta ve batı Avrupa'da hukukun temelini oluşturmaktaydı. Bu hukukun orta çağdan beri "*ratio scripta*" (yazılı akıl) olarak görülmesi ve uzun zaman bütün üniversitelerde hukuk olarak okutulması geçerlilik nedenini oluşturmuştur. Roma hukuku metinlerinin yorumlanması ve kullanılması ortak bir hukuk temeli yaratmış ve bu temel üzerinde Avrupa hukuk bilimi oluşturulmuştur. Avrupa hukuk bilimi, hukuk uygulaması üzerinde etkili olmuş ve bu uygulama bütün Avrupa devletlerinde geçerli hale gelmiştir. Özellikle *Corpus Iuris Civilis*'in bir çok olayı çözüme kavuşturmuş olan kazuistik metinleri genel gerekçeler olarak kullanılmıştır. Bu şekilde Klâsik Dönem'e ait metinlerin daha sonraki dönemlerde gelişen ve karmaşık bir hâl alan hukukî ilişkilere de uygulanabilmeleri mümkün hale gelmiştir. Bununla birlikte *Ius Commune*'nin hiç bir yerde doğrudan doğruya yürürlükte olmadığını, geçerliliğinin ikincil nitelikte olduğunu belirtmek gerekir. Her yerde örf-adet hukuku ve Devletlerin kendi koydukları kurallar öncelik taşımaktaydı.

⁴⁷ Flessner, A.: Rechtsvereinheitlichung durch Rechtswissenschaft und Juristenausbildung, *RabelsZ* 56 (1992) 243 vd.

⁴⁸ Bkz. yuk. s. 1.

⁴⁹ Kötz, *ZEuP* 1 (1993) 270; Flessner, *RabelsZ* 56 (1992) 243 vd.; Ranieri, F.: Der europäische Jurist, Rechtshistorisches Forschungsthema und rechtspolitische Aufgabe, *Ius Commune* 17 (Zeitschrift für Europäische Rechtsgeschichte (Herausgeber (Hrsg.) Simon, D.), Frankfurt a.M. 1990, 9 vd.

Ancak bunlar, ortak hukuk bilimi çerçevesinde yorumlandılar ve ortak hukuk bilimi içinde eritildiler. Bölgesel hukukların olması gerçeği, ortak bir hukuk biliminin doğmasına engel olmadı. Üstelik bu sistem Almanya'da "Pandekt Hukuku" adı altında 19. yüzyılda da geçerliliğini sürdürmüştür⁵⁰. Hukuktaki bu birlik varlığını ve gücünü büyük ölçüde, hukukta kullanılmaya çok uygun olan tek bir dilin, lâtincenin kullanılmasına borçludur⁵¹. Ancak lâtincenin hukuk dili olması ve bu hukukun uygulamaya dayalı, kazuistik bir hukuk olması araştırmalarda zorluklarla karşılaşılmasına neden olmuştur⁵². Zamanla latincenin kullanılır bir dil olmaktan çıkması, hukuktaki bu ortak dilin yerine yerel dillerin geçmesi, 18. yüzyıldaki aydınlanma düşüncelerinin pozitif hukukta belirliliği ve kesinliği araması, ulusal Devletlerin doğması, hukuktaki bu birliğin yerini ulusal hukuklara bırakması sonucunu doğurmuştur⁵³. Jhering⁵⁴'in 179 yıl önceki deyişiyle hukuk bilimi, ulusların hukuk uygulamaları düzeyine düşmüş ve bilimdeki sınırları politika tarafından çizilen bir disiplin haline gelmiştir. Yapılan kanunlaştırmalara bakıldığında ise⁵⁵, bunların *Ius Commune*'yi ortadan kaldırmak bir yana, onun ilkelerini kural haline getirdikleri, *usus modernus*'un yerine *usus modernissimus pandectarum*'u geçirdikleri görülmektedir⁵⁶. Ancak günümüzdeki hukuk tarihi araştırmaları hukukta aşağı yukarı 200 yıldır sürmekte olan ulusçuluk akımının Avrupa Medenî Hukuku'ndaki ortak temeli yok edemediğini göstermektedir⁵⁷. İngiliz *Common Law*'ının da kıta Avrupası hukuk kültürü tarafından etkilendiğini kabul etmek gerekmektedir⁵⁸.

⁵⁰ Coing, H.: Die europäische Privatrechtsgeschichte der neueren Zeit als einheitliches Forschungsgebiet: *Ius Commune* 1 (1967) 1-33; Idem: Die europäische Privatrechtsgeschichte der neueren Zeit als einheitliches Forschungsgebiet, *Gesammelte Aufsätze II*, Frankfurt 1982, 67, 99.

⁵¹ Giambattista, I.: Auf der Suche nach einem positiven Europäischen Recht, *Zeitschrift für Rechtsvergleichung (ZfRV)* 38 (1997) 1.

⁵² Koschaker, P.: *Europa und das römische Recht*, Berlin 1947, 167 vd.

⁵³ Kötz, *RabelsZ* 50 (1986) 14; Giambattista, *ZfRV* 38 (1997) 1.

⁵⁴ Jhering, R.: *Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung*, I. Teil, Leipzig 1924, 15.

⁵⁵ 1804 tarihli Fransız Medenî Kanunu (*Code Civil*), 1811 tarihli Avusturya Medenî Kanunu (*Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*), 1865 tarihli İtalyan Medenî Kanunu (*Codice Civile*), 1881 tarihli İsviçre Borçlar Hukuku (*Obligationengesetzbuch*) ve 1900 tarihli Alman Medenî Kanunu (*Bürgerliches Gesetzbuch*).

⁵⁶ Giambattista, *ZfRV* 38 (1997) 1.

⁵⁷ Zweigert, K./Kötz, H.: *Einführung in die Rechtsvergleichung*, Tübingen 1996, 28.

⁵⁸ Zimmermann, R.: Der europäische Charakter des englischen Rechts, *Historische Verbindungen zwischen civil law and common law*, *ZEuP* 1 (1993) 4; Gorla/Moccia: A "Revisiting" of the Comparison between Continental Law and English Law (16th -19th Century), *Journal of Legal History (J. Leg. Hist.)* 2 (1981) 143 vd.; Moccia, *English Law Attitudes to the Civil Law*, *J. Leg. Hist.* 2 (1981) 157; Helmhoz, *Continental Law and Common Law: Historical Strangers or Companions?*, *Duke Law Journal (Duke L.J.)* 1990;

Bu dönemde, Avrupa'da ortak bir hukukî literatür vardı. Alman hâkimler Fransız hukuk kitaplarını, İspanyol hâkimler Hollandalı hukukçuların kitaplarını okuyorlardı. Ancak bu kitapların hepsi, ortak bir temele dayanmaktaydı. Hukuk fakültelerinde de ortak bir hukuk eğitimi söz konusuydu. Böylece genç hukukçuların Heidelberg'de, Sorbonne'da veya Prag'da hukuk eğitimi almış olmaları bir fark yaratmamaktaydı⁵⁹.

Bu fakültelerdeki hukuk eğitiminin metodu üzerinde de biraz durmak gerekir. Bu fakültelerin eğitimlerinde, 11. ve 12. yüzyıllarda Bologna'da kullanılan sözlü "*lectura*" metodu pedagojik açıdan model ve örnek alınmıştır. Bu metodta, öğretim üyesi *Corpus Iuris Civilis*'ten bir parça dikte ettirmekte ve buna bir yorum getirmekteydi. Bu parça, *casus legis* (hukukun nedeni) oluşturmaktaydı. Öğrencilerin görevi, yorum yapılarak verilen metni ve bundan çıkarılan hukuk kuralını yazmak ve bunu ezbere öğrenmek⁶⁰. 16. ve 17. yüzyıllardaki öğrenime ilişkin yazılardan, hukukî tanımların ve hukukî kuralların ezberlenmesinin eğitimin özünü oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu ezberleme yöntemi ve Roma hukuku kaynaklarının bugün akıl almayacak ölçüde iyi biliniyor olması o dönemin eğitim modelinin karakteristiğini oluşturmaktaydı. Ayrıca özellikle Alman ve Hollanda üniversitelerinde çok yaygın olan bilimsel tartışmalar da, *usus modernus* döneminde uygulanıyordu. Bu yöntem basımın yaygın olmadığı dönemlerde sözlü olarak uygulanmaktaydı ve sınava giren adaylara, son derece karmaşık olan ortak hukuk literatüründeki metinler, kurallar, tanımlar, ilkeler ve diğer konulara ne kadar hakim olduklarını gösterme fırsatı vermekteydi. Bu ders verme metodu 18. yüzyılın ortalarına kadar kıta Avrupası'ndaki bütün hukuk fakültelerinde hukuk eğitiminin temeli olarak kalmıştır⁶¹. İngiliz hukuk tarihi hakkında yapılan araştırmalar da *Inns of Court*'da yapılan eğitimde de ezber yönteminin ağır bastığını göstermektedir. Bu hukuk eğitiminde derslerin konusunu, 16. yüzyılda yine eğitim işlevine yönelik olarak kurulan özel raportörlerin derledikleri olaylar oluşturmaktaydı⁶². Kıta Avrupası'nda 18. yüzyılın sonunda ulusal

1207; Nörr, K.W.: The European Side of the English Law, A Few Comments from a Continental Historian, Coing, H./Nörr, K.W. (Hrsg.): Englische und Kontinentale Rechtsgeschichte: Ein Forschungsprojekt, Berlin 1985, 15 vd.; Gordley, J.: Common Law und Civil Law: Eine überholte Unterscheidung, ZEuP 1 (1993) 498.

⁵⁹ Ranieri, F.: Juristen für Europa: Wahre und falsche Probleme in der derzeitigen Reformdiskussion zur deutschen Juristenausbildung, JZ (52) 1997, 802; Idem: Der europäische Jurist. Rechtshistorisches Forschungsthema und rechtspolitische Aufgabe, Ius Commune 17 (1990) 11-13.

⁶⁰ Weimar, D.: Die legislatische Literatur und die Methode des Rechtsunterrichts der Glossatorenzeit, Ius Commune 2 (1969) 43 vd.

⁶¹ Ranieri, JZ (52) 1997, 807.

⁶² Prest, B.: The Inns of Court 1590-1640, London 1972, 115-173; Baker, A.: The legal Profession and the Common Law, London 1986, 1-97; Brand, T.: Courtroom and

kodifikasyonların yapılmasıyla ortak hukuk bilimi de sona erdi ve hukuk kaynaklarıyla birlikte hukuk eğitimindeki metodlar da birbirinden farklı hale geldi. Fransa ve Avusturya başta olmak üzere hukuk eğitimi, yeni Medenî Kanun'lara göre organize edilmeye başlandı. Sonuçta hukuk eğitimi, sadece içeriksel açıdan değil, dil ve metod açısından da her kıta Avrupası ülkesinde farklı bir boyut kazandı. Bu durum, Avrupa'daki ortak hukuk biliminin sonu oldu⁶³.

C. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Hukuk ve Hukuk Eğitimi

Hukuk biliminin sınırlar ötesine taşınmasına verilebilecek ikinci örnek, çağımıza ait olması açısından daha dikkate değerdir: Amerikan Hukuku – *Common Law*. Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'na göre, hukukî düzenleme yapmak, özellikle özel hukuk alanında hukukî düzenleme yapmak yetkisine sahip değildir. Bu konudaki düzenlemeler her federe devlet tarafından bizzat yapılmaktadır. Yüksek mahkemeler de özel hukuk davalarında, somut olayla ilgili federal bir kanun olmadığı sürece, bölgelerinde buldukları federe devletin hukukunu uygular. *Supreme Court* 1938 yılından beri bu ilkeye dayanmaktadır. Ancak bütün federe devletlerde ortak bir hukukî gelenek vardır ki, bu da sömürge döneminde İngiliz *Common Law*'ını almış ve bağımsızlıktan sonra da bu hukuk sistemini korumuş olmalarıdır. Şimdi Amerika'daki hukuk biliminin konusunu münferit federe devletlerin hukuku değil, ortak olan *Common Law* oluşturmaktadır. Amerika'daki hukuk öğrencilerinin hukuk eğitimlerinin konusu da *Common Law*'dır⁶⁴.

Amerika'da hukuk bilimi münferit konularla uğraşmaktadır. Örneğin, sözleşmeler (*contracts*), haksız fiiller (*torts*) veya inanca işlem (*trust*). Bu yöntemde federe devletlerin özel kanunları ve mahkeme kararları incelenmektedir. 1923'de kurulan "Amerikan Hukuk Enstitüsü (*American Law Institute*)" "*Restatement*"⁶⁵ler çıkararak, *Common Law*'ın önemli konularını yürürlükteki hukuk olarak saptamaktadır. Bundan başka "*National Conference of Commissioners on Uniform State Laws*" 1892'den bu yana çalışmalarını sürdürmektedir. Bu kurum, her bir federe devletin temsilcilerinden oluşur ve federe devletlerde uygulanabilmesi mümkün olan model kanunlar hazırlar. Bunlardan en önemlisi Yeknesak Ticaret Kanunu (*Uniform Commercial Code*)'dur. Bu model kanun *Louisiana* hariç, bütün federe devletlerde uygulanmaktadır⁶⁶.

Schoolroom, the Education of lawyers in England prior to 1400, Historical Research 60 (1987) 147-165.

⁶³ Ranieri, JZ (52) 807.

⁶⁴ Coing, H.: Europäisierung der Rechtswissenschaft, NJW 15 (1990) 939.

⁶⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Schindler, T.: Die Restatements und ihre Bedeutung für das amerikanische Privatrecht, ZEuP 6 (1998) 277.

⁶⁶ Zweigert, K./Kötz, H.: Einführung in die Rechtsvergleichung, Tübingen 1996, 247 vd.

Amerika Birleşik Devletleri'nde hukuk birliği olduğundan şüphe edilmemektedir. Ancak bu legislatif olarak yapılmış bir birlik olmayıp, kuralların ve ilkelerin ortak bir temele dayanması, hukukî materyalin kullanılması, incelenmesi ve hukukun geliştirilmesindeki ortak yöntemlere, yani Amerikan hukuk çevresinde *Common Law* olarak adlandırılan *Ius Commune*'ye dayanan bir birliktir⁶⁷.

Amerikan Birleşik Devletleri'nde hukuk eğitimi ve *Law School*'lar (hukuk okulları) üzerinde de kısaca durulması gerekir. Amerika Birleşik Devletleri'nde tıpkı orta çağ Avrupası'nda olduğu gibi ortak bir hukuk bilimi ve ortak bir hukuk eğitimi vardır. Amerika Birleşik Devletleri'nde her hukuk okulunun bir devlette ya da diğerinde temsilciliği vardır ve özel okullara ait olmadıkları sürece devlet kaynaklarından desteklenir. Ancak bu hukuk okulları, sadece *New York* ya da *Michigan* hukukunu okutmayı düşünmezler. Ülkenin çeşitli bölgelerinden gelen öğrenciler bu okullarda "ortak Amerikan hukuku"nu öğrenirler. Federe devletlerin genel kuraldan sapan ve bu nedenle değişik olan çözümleri üzerinde kesinlikle durulmaz. Ancak temelde aynı olan konuların, çeşitli bölgelerdeki farklı yaklaşımları vurgulanır. Amerikan hukuk eğitiminde aslında karşılaştırmalı ve eleştirel bir hukuk metodu geçerlidir. Amerikan hukukçusu, temelde ortak noktaları öğrenir, ancak, ileride hukuk yaşamında hukukî olarak da bölünmüş federal bir yapı içinde çalışmak durumunda olduğunu unutmayacağı bir eğitim alır. Hukukçu daha sonra bir federe devlette avukatlık yapmak üzere başvurduğu zaman, yapılan sınavda o devletin yasaları hakkındaki bilgisini gösterecektir⁶⁸.

D. Karşılaştırmalı Hukukun Yeni Hukuk Eğitimindeki Rolü

Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki, içinde bulunduğumuz yıllarda, en azından Avrupa ülkeleri içerisinde hukuk eğitimi yeniden gözden geçirilmekte ve bu konuda münferit ya da ortak bazı çabalara girilmektedir.

Son yıllarda avukatlık hizmetlerinin uygulamada oldukça değiştiği gözlenmektedir. Özellikle Avrupa'da ekonomide sınırlar kaldırılmaya başlandıktan sonra, malların, hizmetlerin, kişilerin ve sermayenin serbest dolaşımının her geçen gün artmaya başladığı görülmektedir. Bütün bu oluşumlar hukuk alanında da, sadece kendi ulusal hukukunu tanıyan değil, hukukun uluslararası materyalini de tanıyan hukukçulara duyulan gereksinimi artırmaktadır. Özellikle Avrupa Birliği içerisinde serbest dolaşım ve çalışma hakkı ilkelerindeki anlayış değişikliği, hukukçuluk mesleğinde de köklü birtakım değişiklikler yapılması sonucuna götürmektedir. Artık ulusal hukukçudan değil, "Avrupa hukukçusu"ndan söz edilmektedir. Bütün bu gelişmeler, eğitimde hakimlik mesleğinin değil avukatlık mesleğinin baz alınmasını da gerekli kılmaktadır. Ayrıca 21.

⁶⁷ Kötz, *RabelsZ* 50 (1986) 15.

⁶⁸ Kötz, *RabelsZ* 50 (1986) 15.

yüzyılın “avukatların yüzyılı” olarak adlandırıldığı görülmektedir⁶⁹. Bu konudaki 16 Şubat 1998 tarihli Avrupa Birliği Yönergesi son noktayı koymuştur. Bu yönerge, avukatların, öğrenim gördükleri Avrupa ülkesinden başka bir Avrupa ülkesinde mesleklerini yapabileceklerini düzenlemektedir⁷⁰. Avrupa Birliği ülkeleri de iç hukuklarını bu yönergeye göre düzenlemektedirler. Örneğin, Almanya’da 09.03.2000 tarihinde bu konuda bir kanun çıkarılarak, Avrupa avukatlarının Almanya’da çalışmaları hususu düzenlenmiştir⁷¹.

Oysa bilindiği gibi hukuk fakültelerinde genellikle ağırlıklı olarak ulusal hukuk okutulmakta, uluslararası hukuka ve karşılaştırmalı hukuka ait derslere daha az yer verilmektedir. Hukuk fakültelerindeki derslerde kavramlar, o fakültenin bulunduğu ülkelerde geçerli olan hukukta anlaşıldığı biçimde verilmektedir. Oysa bu kavramlar, o ülkenin sınırları dışına çıkıldığında bazen son derece anlaşılmaz ve kabul görmez nitelik taşıyabilmektedir.

Hukuk eğitiminin yeniden gözden geçirildiği zamanda bu konunun hem tarihsel bir araştırma konusu, hem de hukuk politikasına ilişkin bir görev olduğunu kabul etmek gerekmektedir⁷². Yukarıda da belirtildiği gibi, kıta Avrupa’sında, orta çağda ve aydınlanma çağında üniversitelerdeki hukuk eğitimi ortak bir hukuk geleneğine sahipti. Bu eğitim, Avrupa ideallerine göre ve bu ideallere bağlı hukukçular tarafından verilen bir eğitimdi. Bu hukukçular, çeşitli ülkelerin değil, Avrupa’nın hukukçularıydı. İşte bu nokta günümüzde yeniden gözden geçirilmesi gereken hukuk eğitimine ışık tutacak niteliktedir. Bu deneyimin ışığı altında, Avrupa’daki hukuk fakültelerinin eğitim programları öyle düzenlenmelidir ki, hukukçuların, hukuk eğitimi yoluyla birbirlerinden kopmaları değil, karşılıklı olarak birbirlerini anlamaları sağlanmalıdır. Bunu gerçekleştirmek için, hukuk eğitiminin 19. yüzyılda aldığı biçimin, yani, sadece kanun koyucunun yarattığı hukukun öğretilmesi anlayışının değiştirilmesi gerekmektedir. Hukuk fakültelerinin öğretim programlarının sadece ulusal hukuklarla sınırlı kalmaması gerektiği gibi, ulusal hukuku konu alan derslerin, karşılaştırmalı bir takım bilgiler verilerek çeşitlendirilmesi de yeterli değildir. Bu bağlamda yapılması gereken, derslerde, ulusal hukukla birlikte, diğer ülkelerde

⁶⁹ Jost, F.: Anwalts- und Notarrecht in der Juristenausbildung? Sybille Fritsch-Oppermann/Bernd-Oppermann (Hrsg.): Die Ausbildung künftiger Juristen und Juristinnen und die europäische Rechtsharmonisierung, Rehburg-Loccum, 1. Aufl., 2002, 78.

⁷⁰ ABİ. 1998 Nr. L 077, 0036-0043.

⁷¹ Jost, Sybille Fritsch-Oppermann/Bernd-Oppermann (Hrsg.): Die Ausbildung künftiger Juristen und Juristinnen und die europäische Rechtsharmonisierung, Rehburg-Loccum, 78.

⁷² Ranieri, F.: Rechtshistorisches Forschungsthema und rechtspolitische Aufgabe, Ius Commune 17, Zeitschrift für Europäische Rechtsgeschichte (Hrsg. Dieter Simon) Frankfurt 1990, 9 vd.

yürürlükte olan hukuk kurallarının, bütün Avrupa ülkelerinde ortak olan hukukî ilkeler ve kurumlar temel oluşturmak üzere verilmesidir⁷³.

Bu konuda ortaya çıkan gereksinimlerin karşılanabilmesi için hukuk eğitiminde uluslararası ve karşılaştırmalı hukuk alanlarında münferit derslerin yer almasının yeterli olmadığı açıktır. Bu şekildeki münferit dersler, ulusal hukukların bir parçası haline getirilerek verilmelidir. Karşılaştırmalı hukuk derslerine bakıldığında ise, bu derslerin ya yabancı bir hukuk düzenine giriş düzeyinde kaldığı ya da belli bir hukuk düzeninin karakteristik özelliklerini konu aldığı görülmektedir. Buna karşın hiçbir yerde, örneğin, sözleşmeler hukuku, şirketler hukuku, idare hukuku veya maddî hukukun ya da usul hukukunun herhangi bir alanının karşılaştırmalı hukuk bakış açısı ile ele alındığına, yani ulusal hukuk kurallarının diğer Avrupa hukuk düzenlerinde işlevsel olarak denk olan kurullarla birlikte incelendiğine rastlanmamaktadır. Oysa bu metod, daha 1934 yılında *Roscoe Pound* tarafından önerilmişti⁷⁴.

Bu görüşlere karşı eleştiriler de ileri sürülmüştür. Hukuk fakültelerinde böyle bir öğretim planının uygulama açısından yetersiz olduğu, Avrupa devletlerinde de daha uzun zaman ulusal hukukların önemli rol oynayacağı, hukukçuların ihtiyacı olan bilgilerin sadece ulusal hukuklar olduğu, başka hukuk düzenlerine yer vererek, ulusal hukuk derslerini aksatmanın yetersiz olduğu savunulmaktadır. Bu eleştiriler kısmen doğru olabilir. Gerçekte karşılaştırmalı hukuk, uluslararası hukuk ve yabancı hukuk düzenleri hakkında uzmanlaşmış hukukçuların, hukuk eğitiminde böylesine köklü bir değişimin gerekliliği konusunda diğer meslektaşlarını ikna etmeleri oldukça güçtür. Böyle bir değişim, fakültelerin görüş değiştirmesi ile değil, iş yaşamında bu şekilde yetişmiş hukukçulara duyulan gereksinimin artmasıyla gerçekleşebilir⁷⁵. Avrupa ülkelerinde, Avrupa hukuku konusunda uzmanlık iddiası ile çalışan hukuk bürolarının sayısı her geçen gün artmaktadır. Bu bürolar, birlikte çalışacakları hukukçulardan en az bir yabancı dili çok iyi bilmelerini ve yabancı bir ülkedeki bir üniversitede ya da bir hukuk bürosunda deneyim kazanmış olmalarını beklemektedir. Bütün bu gelişmelerin hukuk fakültelerindeki eğitim programlarını yeniden gözden geçirmeleri konusunda bir baskı yarattığını söylemek için çok fazla cesaret sahibi olmak gerekmez.

Ortaya çıkan bu yeni duruma, bazı küçük Avrupa devletlerinin daha hızlı bir şekilde uyum sağladıkları görülmektedir. Örneğin Benelüks ülkelerinde, Danimarka'da ve İsveç'te hukukçuların sadece kendi ana dilleri ve ulusal hukuk bilgileri ile mesleklerini yapmaları mümkün değildir. Ayrıca

⁷³ Coing, NJW 15 (1990) 939.

⁷⁴ Pound, R.: The Place of Comparative Law in the American Law School Curriculum, Tulane Law Review, Volume. VIII (1934) 13 vd.

⁷⁵ Ranieri, JZ 17 (1997) 810; Kötz, ZEuP 1 (1993) 272.

yukarıda belirtilen gelişmeler, bu ülkelerde hukuk eğitiminin yapısını çoktan biçimlendirmeye başlamıştır. Özellikle Hollanda'da hukuk eğitimi tamamlayan bir hukukçu, bu eğitimin sonunda yapılan sınava girdiğinde belli hukukî alanlarda başarılı bir şekilde derslere devam ettiğini ispat etmek zorundadır. Bugüne kadar süregelen uygulamaya göre, bu derslerin Hollanda hukukuna ait olması olağandı. Ancak şimdi, herhangi bir hukukî alan hakkındaki bilgilerin Hollanda'da edinilmesi mümkün olduğu gibi, Fransa ya da Almanya'da da edinilmesi mümkündür. Bu gelişime ayak uydurulması, büyük devletlerde biraz daha fazla zaman alabilmektedir. Örneğin Almanya'da, hukuk fakültelerinin devlet sınavları nedeniyle, öğretim programlarını istedikleri yönde değiştirebilmeleri daha yavaş gerçekleşmektedir. Sonuç olarak hukuk eğitiminde avrupalılaşmaya karşı direnen politik, kurumsal ve psikolojik etkenler küçük devletlerde daha kolay aşılabilir görünmektedir⁷⁶.

Bütün bunlardan başka Avrupa Birliği içerisinde ortak hukuk eğitimi yaratılması için önemli adımlar da atılmaktadır. Örneğin, Avrupa Birliği'ne üye olan ya da olmayı bekleyen ülkelerde "Avrupa Hukuku" okutulmaktadır. Bundan başka uluslararası hukuka ve karşılaştırmalı hukuka artan bir ilgi gözlenmektedir. Bazı hukuk fakültelerinde bu konuda oldukça ileri adımlar atılmıştır. Örneğin, Londra'da *King's College* ile Paris 1. Hukuk Fakültesi'nde uygulanan bir program aracılığı ile, İngiliz ve Fransız hukuk öğrencileri, Londra ve Paris'te dönüşümlü olarak gerçekleştirilen dört yıllık bir eğitimle, hem İngiltere'de hem Fransa'da avukatlık yapma şansına sahip olmaktadır. Bunun gibi Strazburg'daki Uluslararası Karşılaştırmalı Hukuk Fakültesi (*Faculté Internationale de droit comparé*)'nde, Londra'daki *School of Economics*'de, Cambridge Üniversitesi'nde, Brügge'deki Europa-Kolleg'de çeşitli yaz kursları açılmakta ve burada öğrencilere karşılaştırmalı hukuk, uluslararası hukuk, Avrupa hukuku ve belli ülkelerin ya da ülke gruplarının hukukları öğretilmektedir. Yine Avrupa Birliği tarafından desteklenen ERASMUS ve SOKRATES programları, yıllardan beri üye ülkelerin öğrencilerine bir ya da iki dönem başka ülkelerin hukuk fakültelerinde eğitim görme fırsatı vermektedir⁷⁷. Ayrıca çeşitli Avrupa ülkelerinin hukuk fakülteleri aralarında işbirliği yaparak (*Integrierter Studiengang*), öğrencilere değişim programlarından daha yoğun bir öğrenim olanağı sunmaktadır. Bu programda, öğrenciler kendi ülkelerinde izleyecekleri bir hazırlık programından sonra, yabancı hukuk fakültesinde iki fakülte arasında ortak olarak geliştirilmiş ve koordine edilen karşılaştırmalı hukuk ağırlıklı bir program izlemektedirler. Bu tür programlarda modüler sistemin uygulanması mümkün olabilmektedir. Bu programda kullanılan

⁷⁶ Kötz, ZEuP 1 (1993) 274.

⁷⁷ Ranieri, JZ 17 (1997) 810; Programla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., <http://www.europa.eu.int/comm/education/erasmus.html>; <http://www.europa.eu.int/comm/education/socrates/ects.html>

modüllerin, daha sonra Avrupa hukuk eğitiminin yapı taşları olabilmesi beklenmektedir. Böyle işbirliklerine örnek olarak, Saarbrücken-Lille II-Warwick, Mainz-Dion, Münih-Paris II ve Köln-Paris I Üniversiteleri arasındaki işbirlikleri gösterilebilir⁷⁸

Hukuk eğitiminde değişiklik yapılmasını zorlaştıran başka bir etken de, belli bir hukukî alanı, ortak Avrupa hukuk bilimi açısından ele alan kitapların azlığından kaynaklanmaktadır. Gerek özel hukuk, gerek usul hukuku, gerekse kamu hukuku alanında, hukuku, ortak bir hukuk bilimi bakış açısı ile ele alan kitapların yazılması, ileriye yönelik olarak karşılaştırmalı hukukun en önemli ödevlerinden bir tanesidir⁷⁹. Bu kitaplarda bir hukukî alan -örneğin sözleşmeler hukuku- ortak hukuk bilimi bakış açısı ile ele alınmaktadır. Bu inceleme yapılırken, belli bir ulusal hukuk düzeninin sistematiği esas alınmadığı gibi, belli bir ülkenin okuyucu kitlesi de hedef alınmamakta, belli bir hukuk düzeninde bu alana ilişkin sorunların çözüme kavuşturulması da amaçlanmamaktadır. Herhangi bir çıkış noktası, ulusal hukuk düzenlerinin dışında ele alınmaktadır. Böyle bir ders kitabının kendine özgü sistem ve kavramlara sahip olması doğaldır. Ancak bu sistem ve kavramlar, belli bir ulusal hukuk düzeninin kavramları olmayıp, Avrupa hukukunun sistem ve kavramları olmalıdır. Somut konular, bu kavram ve sistematikten yola çıkılarak açıklanmalıdır. Bu konudaki ilk çaba *Coing*'e aittir⁸⁰. Benzer ders kitaplarının modern Avrupa özel hukuku için de yazıldığı görülmektedir⁸¹. Bu kitapların Avrupa ortak hukuk bilimi oluşturulması konusundaki katkıları yadsınamaz.

Bu çalışmaların ilerlemesi ile ulusal hukuk bilimlerindeki katı dogmatik yapının yumuşaması beklenmektedir. Gerçi hukuk kaynaklarının önceden öngörülebilir ve tartışmasız bir biçimde sistematize edilmiş olması hukukun uygulanmasını kolaylaştırmakta, bu nedenle hukuk uygulayıcısı için de çok yararlı olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında dogmatik hukukun önemi yadsınamaz. Ancak dogmatik hukuka sıkı sıkıya bağlı kalınması doğru değildir. Özellikle bir karşılaştırmalı hukuk çalışması yapıldığında görülmektedir ki, bir ülkedeki dogmatik hukuk, diğer bir ülkede pratik

⁷⁸ Litten, R.: Europäische Rechtsharmonisierung und nationale Juristenausbildung, Sybille Fritsch-Oppermann/Bernd-Oppermann (Hrsg.): Die Ausbildung künftiger Juristen und Juristinnen und die europäische Rechtsharmonisierung, Rehburg-Loccum, 1. Aufl., 2002, 55.

⁷⁹ Bkz., Kötz, H.: Eine Zitierpraxis der Gerichte, Eine vergleichende Skizze, *RabelsZ* 52 (1988) 644 vd.

⁸⁰ Coing, H.: Europäisches Privatrecht I: Älteres Gemeines Recht (1500-1800) 1985; İdem: Europäisches Privatrecht II: 19. Jahrhundert (1800-1914) München 1989.

⁸¹ Kötz, H.: Europäisches Vertragsrecht I, Tübingen 1996; Ranieri, F.: Europäisches Obligationenrecht, Lehr- und Textbuch, Saarbrücken 1999; v. Bar, C.: Europäisches Deliktsrecht, *Ius Commune Europaerum* I, II, München 1999; Schwenger, I./Müller-Chen, M.: Rechtsvergleichung, Fälle und Materialien, Tübingen 1996; v. Bar, C./Zimmermann, R.: Grundregeln des Europäischen Vertragsrecht, Teile I und II, München 2002.

olarak uygulama alanı bulmamaktadır. Bu nedenle, belli bir ülke için yapılmış bir çalışma, başka hiçbir ülkede değer ifade etmemektedir. Eğer bir “Avrupa Ortak Hukuk Bilimi” yaratılacaksa, dogmatik kalıplara sıkı sıkıya bağlılıktan kurtulmak gerekir.

Geçtiğimiz yüzyılda da ulusal hukuk düzenlerinin birleştirilmesi bu şekilde yazılan literatür sayesinde olmuştur. Örneğin devrimden önceki Fransa’da *Doumolin* ve *Coquille* başta olmak üzere bir grup ünlü yazar, kuzey Fransa’da geçerli olan birçok gelenek hukuku (*coutume*) kuralını, güney Fransa’da iktibas edilmiş olan Roma hukukunu ve Parlamento’dan çıkan kararları birleştirerek “Ortak Fransız Hukuku (*droit commun français*)”nu oluşturmuşlardır. Bu hukuk Fransa’nın hiçbir yerinde doğrudan doğruya geçerli olmamış, sadece açık olmayan kuralların yorumunda ve boşluk doldurmada kullanılmıştır. Ancak bu ortak hukuk bilimi, Fransız Medenî Kanunu (*Code Civil*)’nun doğumuna kadar Fransa’da hukukun birleştirilmesine çok büyük katkılar sağlamıştır. Ayrıca *Eugen Huber* 1893 yılında “İsviçre Özel Hukuku’nun Sistemi ve Tarihçesi (*System und Geschichte des Schweizerischen Privatrechts*)” kitabını yayınladığında, henüz dar anlamda bir İsviçre hukuku bulunmuyordu. Aksine, İsviçre’de birden fazla kantonal hukuk yürürlükteydi. *Huber*, bu kantonal hukukları karşılaştırmalı olarak inceleyerek, yaşayan bir İsviçre hukuku yaratmıştır⁸².

Hukuk alanında böylesine yenilikçi bir yaklaşımla yapılacak bilimsel araştırmalar da, Avrupa’da hukuk birliği sağlama konusunda katkı sağlayabilir. Bu çalışmaların yönteminin, karşılaştırmalı hukukta kullanılan işlevsel denklik⁸³ yöntemi, konusunun ise belli bir hukuk çevresindeki farklı hukuklar değil, Avrupa’nın ortak hukuku olması gerekmektedir. Bu çabanın çok uzun bir süreç alacağı kuşkusuzdur. Ancak bu konuda gelişme gösterilebilmesi için, hukuk fakültelerinin eğitim programlarının bu açıdan yeniden gözden geçirilmesi çok büyük bir önem taşımaktadır. Bütün bu çabaların sonunda, politik veya pratik nedenlerle bir Avrupa Medenî Kanunu gündeme gelecek olursa, bu konuda gereken bilimsel temeller atılmış olacaktır.

III. Sonuç

Bugün Avrupa’nın gereksinim duyduğu hukukçu tipi, kendi hukukunun dogmalarını çok iyi bilen, ancak farklı hukuk düzenlerinde hareket edemeyen hukukçu tipi değil, genelleme ve karşılaştırma yapabilen hukukçu tipidir. Bu hukukçu tipi, ancak hukuk eğitiminde temel hukuk bilimlerine ve karşılaştırmalı hukuka ağırlık verilmesi ile kazanılabilir. Hukukçu, ancak bu alanlar yardımıyla Avrupa hukuk birliği için gereken karşılaştırmalı sonuçları çıkarabilecek ve hipotezler yaratabilecektir. Ancak böyle bir eğitimden geçmiş olan bir hukukçu, hukuk düzenini, tarihsel gelişim süreci

⁸² Zweigert, K./Kötz, H.: Einführung in die Rechtsvergleichung, Tübingen 1996, 15 vd.

⁸³ Zweigert/Kötz (1996) 31 vd.

içerisinde oluşmuş bir kültür ve politika ürünü olarak kavrayabilecek, hukuk ve toplum arasındaki diyalektik ilişkiyi değerlendirebilecektir. Böylece, herhangi bir hukuk düzeninin içinde geliştiği koşulları, temelleri, özellikle tarihsel karşılaştırmalı hukuk metodlarına göre öğrenen bir hukukçu, yabancı hukuk materyalini hızlı ve doğru bir biçimde kavrayabilecektir. Hukuk eğitimi ancak bu şekilde bilimselleştirilebilir.

Konuya ülkemiz açısından bakıldığında, Avrupa Birliği'ne aday ülke konumunda olduğumuz düşünülerek, her alanda olduğu gibi, hukuk eğitiminde de çağdaş gelişmelerin yakalanması gerektiği açıktır. Bu nedenle diğer Avrupa ülkelerinde hukuk eğitiminde gerçekleştirilen değişikliklerin ülkemizde de izlenmesi ve Türkiye'de yetişen hukukçuların da "Avrupa hukukçusu" olabilecek nitelikte yetiştirilmeleri için gereken adımların atılması gerekir. Bu nedenle sadece değişim programları ve ECTS sisteminin benimsenmesi yetmemekte, eğitimin içeriğinin de bütün bu amaçlara hizmet eder bir biçimde yeniden düzenlenmesi gerekmektedir.